

Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Кафедра історії України

В. Шеретюк

Релігія і церква в історії України

*Навчально-методичні матеріали
спецсемінару*

Рівне — 2003

ББК 86.29 (4 Укр)
УДК 2 (0477)

Шеретюк В.М. Релігія і церква в історії України: Навчально-методичні матеріали спецсемінару. — Рівне, 2003. — 84 с.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист Міністерства освіти і науки України № 1/11-3054 від 16.07.03 р.)

Навчально-методичні матеріали спецсемінару „Релігія і церква в історії України” рекомендовано викладачам та студентам історичних спеціальностей.

Рецензенти: *Крالیук Петро Михайлович* — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри релігієзнавства Національного університету „Острозька академія”;
Жилуок Сергій Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету

Відповідальний за випуск: *Гайбонюк Володимир Дорофійович* — професор, завідувач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

Затверджено Вченою Радою Рівненського державного гуманітарного університету, протокол №7 від 28 лютого 2003 р.

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2003

I. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Мета спецсеминару „Релігія і церква в історії України”:

- розвиток національної свідомості;
- розуміння історично-церковної традиції, вивчення еволюції та особливостей релігійних вірувань українського народу;
- усвідомлення взаємозв'язку і взаємовпливу політичного та релігійного генезису;
- осягнення важливої ролі та значення національної церкви в процесі розбудови суверенної держави;
- виховання патріотизму, розуміння системи світобудови, морально-етичних норм, сенсу життя;
- вироблення умінь застосовувати набуті знання з історії релігії для орієнтації у тісно пов'язаному між собою церковному та суспільно-політичному житті.

Завдання:

- використання передових надбань історичної науки у вивченні релігійно-церковних процесів в Україні;
- формування ідеї громадянської злагоди та релігійної толерантності.

Перелік знань, умінь і навичок студентів:

- розгляд історичних закономірностей церковного життя України у контексті загальноєвропейських та світових релігійних процесів;
- уміння вирізняти як політичні чинники в церковному житті, так і релігійні фактори у контексті політичних процесів;

- визначення закономірностей та особливостей історичного розвитку;
- навички критичного мислення, наукового підходу до розуміння історичності розвитку релігійних концепцій та церковного життя;
- аналіз, метод порівняння, систематизація, узагальнення матеріалу;
- здатність передбачати на основі аналізу подій сучасності та осмислення історичного досвіду перспективи подальшого розвитку як окремих явищ, так і ходу історії в цілому.

II. ТЕМАТИЧНЕ ПЛАНУВАННЯ КУРСУ

Структура програми спецсемінару

№ п/п	ТЕМИ	Всього	Семінарські заняття		Самостійна робота	
			години	форми контролю	години	форми контролю
1.	РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ДАВНЬОРУСЬКІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ	4	2	1,3	2	2,3
2.	ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ	4	2	1,3	2	2,3
3.	УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я XVII-XIX ст.	4	2	1,3	2	2,3
4.	ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ	4	2	1,3	2	2,3
5.	КАТОЛИЦИЗМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	4	2	1,3	2	2,3
6.	ПРОТЕСТАНТИЗМ В УКРАЇНІ	4	2	1,3	2	2,3
7.	РЕЛІГІЯ, ПОЛІТИКА, СУЧАСНІСТЬ	3	2	1,3	1	2,3
	ВСЬОГО	27	14		13	

Форми контролю: опитування — 1
 реферати — 2
 залік — 3

Загальний обсяг навчального курсу: – 27 год.

із них: семінарських – 14 год.

самостійне опрацювання – 13 год.

Вивчення курсу здійснюється в X семестрі і завершується заліковою формою контролю.

III. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ, САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НИХ

Тема 1(4 год.)

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ДАВНЬОРУСЬКІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Семінарське заняття (2 год.)

План

1. Дохристиянські релігійні вірування українського народу.
2. Початки християнства в Давньоруській державі.
3. Хрещення Київської Русі.
4. Особливості християнства Давньоруської держави.

Самостійне опрацювання

План

1. Демоністичність язичництва східних слов'ян.
2. Значення християнізації Київської Русі в історії українського народу.
3. Руська православна церква періоду золотоординського іга.
4. Релігійно-духовне життя Галицько-Волинської держави.

Понятійний апарат

Язичництво, божества, апостольське хрещення, пантеон, християнізація, примус, Константинопольський патріархат, Київська митрополія, обряд, самотність церкви, літопис.

Питання для дискусії та самоперевірки

1. Основні ознаки язичництва давньоруського народу.
2. Чи був апостол Андрій основоположником Української церкви?

3. Від кого Київська держава прийняла хрещення і чим це було мотивовано?

4. Політика Золотої Орди щодо руської церкви.

Методичні рекомендації

Розкрити систему позахристиянських вірувань українського народу. З'ясувати відповідність терміну “язичницький” (тобто відсталий, примітивний) дійсному рівню розвитку етнічної культури східних слов'ян.

Вияснити роль апостола Андрія, греків-колоністів, болгар, варягів у процесі ширення християнства на теренах України та дослідити масштаби розвою християнських вірувань у давньоруській державі VII – X ст.

Визначити причини хрещення Київської держави. Проаналізувати спектр факторів, що вплинули на становлення української церкви внаслідок поєднання християнства з язичницькими традиціями. Окреслити позитивні наслідки християнізації Русі та значення цієї події в історії українського народу.

Прокоментувати вплив монголо-татарського іга на релігійний менталітет українства.

Література:

1. *Боровський Я.* Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982.

2. *Брайчевський М.* Перше (Аскольдове) хрещення Русі // Людина і світ. – 1988. - № 11.

3. *Брайчевский М.* Утверждение христианства на Руси. – К.: Наукова думка, 1989.

4. Введение христианства на Руси. – М.: Мысль, 1987.

5. *Глушак А.* Корсунська легенда в історичних сказаннях про хрещення Русі // Людина і світ. - 1994. - № 9. – С. 33-38.

6. *Гордієнко М.* Православна церква в період золото-ординської навали // Людина і світ. – 1984. - № 11. – С. 35-40.

7. *Гордієнко М.* Чи був Андрій Первозванний у Придніпров'ї // *Людина і світ.* - 1985. - № 10. – С. 42-47.
8. *Довнар-Запольський М.* Церква і духовенство в домонгольській Русі // *Київська старовина.* - 1993. - № 2.
9. *Євстахіївич В.* Початки християнства на українських землях // *Народна творчість.* – 1998. - № 4. – С. 17-25.
10. *Гларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – К.: Обереги, 1994.
11. *Історія релігій в Україні.* Навчальний посібник. – К., 1999.
12. *Історія релігії в Україні: У 10 томах.* – К., 1996 - 1999.
13. *Кабанець Є.* Православ'я на Русі: перші кроки до самостійності // *Людина і світ.* – 1992. - № 3. – С. 50-55.
14. *Котляр М.* Запровадження християнства в давньоруській державі. – К., 1983.
15. *Моця О., Ричка В.* Київська Русь: від язичництва до християнства: Навчальний посібник. – К.: Глобус, 1996.
16. *Моця О.* Чому Русь прийняла християнство? // *Людина і світ.* – 1999. - № 1. – С. 21-23.
17. *Нікітенко М.* Хрещення князя Володимира у світлі нових досліджень // *Історія в школах України.* – 1998. - № 3. – С. 8-14.
18. *Огієнко І.* Початки християнства серед українського народу // *Київська старовина.* - 1992. - № 1. – С. 124-138.
19. *Огієнко І.* Українська церква: Нариси з історії православної церкви: У 2-х т. – К.: Україна, 1993.
20. *Панас К.* Історія Української церкви. – Львів, 1992.
21. *Приселков М.* О болгарских истоках христианства на Руси // “Крещение Руси” в трудах русских и советских историков. – М., 1988.
22. *Українська православна церква між Сходом і Заходом.* – К., 1996.

Тема 2 (4 год.)
**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ**

Семінарське заняття (2 год.)

План

1. Українське православ'я в Литовській державі другої половини XIV ст.
2. Релігійна ситуація в Речі Посполитій: становище і перспективи української православної церкви (друга половина XVI – початок XVII ст.).
3. Роль братств у релігійному житті України.
4. Церква в духовному житті запорізького козацтва.

Самостійне опрацювання

План

1. Київська митрополія періоду падіння давньоруської держави.
2. Державно-правове становище православної церкви в Польсько-Литовській державі кінця XIV – першої половини XVI ст.
3. Ідея унії Східної та Західної церков першої половини XV ст.
4. Самобутність православної церкви Запорізької Січі.

Понятійний апарат

Руська віра, католицька церква, „схизмати”, релігійний антагонізм, Городельська унія, Флорентійська унія, окатоличення, релігійна ментальність, протестантизм, релігійні утиски, міжконфесійна боротьба, Берестейська унія, релігійна нетерпимість, церковні братства, ставропігія, козацька „столична” церква.

Питання для дискусії та самоперевірки

1. Релігійне питання в контексті політичного протистояння Литви і Москви.
2. Головні етапи та особливості релігійної політики Польщі в Галичині другої половини XIV – першої половини XVI ст.
3. Берестейська унія – стимулюючий фактор відродження Української православної церкви.
4. Православна церква Запорізької Січі: між автономістськими тенденціями та церковною колоніальною залежністю.

Методичні рекомендації

Визначити причини та простежити процес розпаду Київської митрополії, що призвело до занепаду церковних справ та послаблення єпархій в Україні. Охарактеризувати політику литовських князів, спрямовану на утворення власної православної митрополії з метою ліквідації церковно-ієрархічної залежності від московського митрополита та стабілізації церковного життя в Литовсько-Руській державі.

Дати оцінку релігійній політиці Польщі в Галичині та визначити основні етапи просування католицизму на Україну, розпочавши з умов Кревської унії. З'ясувати значення, вплив рішень Городельської унії на подальше правове становище та суспільний статус православної церкви в Польсько-Литовській державі. Розкрити причини, умови появи ідеї об'єднання руської і римської церков та наслідки Флорентійської унії.

З аналізу умов Люблінської унії, релігійної політики Речі Посполитої, рівня церковного життя на Україні вивести причини розколу православної церкви у Бресті 1596 р. Прокоментувати негативні та виявити позитивні наслідки Берестейської унії для православ'я.

Охарактеризувати особливості становлення та функціонування православної церкви в Запорізькій Січі,

з'ясувати рівень її автономії. Визначити місце в історії української православної церкви ставропігійних братств, розкривши як їхню роль у процесі відновлення церковного і духовного життя, так і притаманні їм відцентрові тенденції, які з кінця XVI ст. стали на шляху зміцнення церковного управління.

Література:

1. *Апанович Е.* Какому богу молилась Запорожская Сечь // Наука и религия. – 1990. - № 10. – С. 40-43.
2. *Борисов Н.* Русская церковь в политической борьбе XIV – XV веков. – М.: Изд-во МГУ, 1986.
3. *Борисов Н.* Церковные деятели средневековой Руси XIII – XVII вв. – М.: Изд-во МГУ, 1988.
4. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початку XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1988.
5. *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк; С. Бавнд-Брук; Київ, 1990.
6. *Гірконтас Р.* Причини і наслідки Берестейської унії (1596 р.) // Пам'ятки України, 1992. - № 2-3. – С. 7-13.
7. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992.
8. *Ісаєвич Я.* Зв'язки братства із запорізьким козацтвом у XVII ст. // Київська старовина. – 1992. - № 1. – С. 7-11.
9. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник. – К., 1999.
10. Історія релігії в Україні: У 10 томах. – К., 1996 - 1999.
11. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навчальний посібник для студентів вузів: У 3-х кн. – К., 1994.
12. *Косик В.* Про шляхи розвитку церкви в Україні й Росії (XI – XVI ст.) // Укр. істор. журнал, 1993. - № 2-3. – С. 76-86; - № 4-6. – С. 70-80.
13. *Ломачинська І.* Православне чернецтво і козацтво в XVII – XVIII ст. // Людина і світ, 1999. - № 5. – С. 20-24.

14. *Огієнко І.* Українська церква: Нариси з історії православної церкви: У 2-х т. – К.: Україна, 1993.
15. *Плохий С.* Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К.: Выща школа, 1989.
16. *Сергійчук В.* Козацтво і унія // Українське слово. – 26 лютого. 1993.
17. *Тимофій, протоієрей.* Унії в історії Вселенського православ'я та Русі-України. – Вінніпег - Бавнд-Брук, 1985.
18. Українська церква між Сходом і Заходом. – К., 1996.
19. *Харішин М.* Напередодні Брестя: Київська митрополія у другій половині XVI ст. // Людина і світ, 1996. - № 4-5.
20. *Харішин М.* Українська церква між двома уніями (1569 – 1596 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1996. - № 4. – С. 24-34.
21. *Щербак В.* Козацтво і православ'я // Київська старовина. – 1993. - № 5. – С. 71-77.
22. *Яворницький Д.* Історія Запорізьких козаків: У 3-х т. – Львів: Світ, 1990.

Тема 3 (4 год.)

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я XVII – XIX ст.

Семінарське заняття (2 год.)

План

1. Відродження православ'я 20–40-х років XVII ст. Петро Могила.
2. Київська митрополія часів Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст.
3. Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату 1685-1686 рр.
4. Українська православна церква в Речі Посполитій кінця XVII – XVIII ст.

Самостійне опрацювання

План

1. Українська православна церква після Берестейської унії.
2. Релігійні чинники Визвольної революції українського народу середини XVII ст.
3. Змосковщення Української православної церкви в Російській імперії кінця XVII – XIX ст.
4. Православ'я Буковини.

Понятійний апарат

Київська митрополія, релігійні права, кризові явища, патронат, реформа церковного життя, “універсальна унія”, релігійні гасла, клір, Московський патріархат, нівеляційна політика, змосковщення.

Питання для дискусії та самоперевірки

1. Суперечливі моменти протегування козацтвом православної церкви.
2. Оформлення української православної церкви як церкви національної у контексті суспільно-політичних та релігійних процесів першої половини XVII ст.
3. Національна ідея та православне духовенство періоду Визвольної революції українського народу середини XVII ст.
4. Окремішні національно-релігійні риси Української православної церкви кінця XVII ст.

Методичні рекомендації

Проаналізувати релігійну ситуацію в Україні після 1596 р. та вплив на неї союзу козацтва з духовною православною інтелігенцією. Прокоментувати причини нелегітимності православної церкви першої третини XVII ст. та вказати чинники, які вплинули на визнання її польським сеймом 1632-1633 рр.

Розкрити причини кризових явищ у православній церкві (нелегальність, соціальні суперечності, патронат, ставропігії, брак організації). Визначити напрями, досягнення та недоліки реформаторської діяльності митрополита Петра Могили. Зазначити причини утопічності ідеї створення Українського патріархату.

На основі аналізу соціальних суперечностей пояснити суперечливу позицію вищого православного духовенства щодо національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. Визначити роль і значення релігійного фактору в причинах, ході та договірних умовах українсько-польської війни.

Окреслити чинники, які призвели до втрати Київською митрополією фактичної незалежності у 1685 р. Закцентувати увагу на нівеляційній політиці Москви щодо української православної церкви, результатом якої стала втрата останньою національно-релігійних традицій, її зросійщення та відчуження мирян від імперіалізованого духовенства.

Визначити особливості церковного життя на Буковині. Охарактеризувати антиправославну політику в Речі Посполитій кінця XVII – XVIII ст. та форми боротьби українства за свою віру.

Література:

1. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997.
2. Іларіон, митрополит. Українська церква за час руїни. – Вінніпег, 1956.
3. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник. – К., 1999.
4. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник для студентів вузів: У 3-х кн. – К., 1994.
5. Козачишин Н., Матохіна О. “Східна політика” Ватікану. – Львів: Каменярь, 1989.

6. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України // Дзвін. – 1995. - № 11. – С. 119-131; Політологічні читання. – 1994. - № 1. – С. 216-265; - № 2. – С. 223-266.
7. *Липківський В.* Історія української православної церкви. – К., 1992.
8. *Мордвінцев В., Харішин М.* Київська митрополія за часів Визвольної війни // Київська старовина. - 1995. - № 4. – С. 102-115.
9. Нарис з історії Північної Буковини. – К., 1980.
10. *Нечуй-Левицький И.* Унія и Петр Могила, Киевский митрополит // Москва. – 1991. - № 2. – С. 128-136.
11. *Нічик В.* Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997.
12. *Огієнко І.* Українська церква: Нариси з історії православної церкви: У 2-х т. – К.: Україна, 1993.
13. *Плохий С.* Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К.: Выща школа, 1989.
14. П.Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К., 1997.
15. *Полонский А.* Русская Церковь в девятнадцатом столетии // История. – 2000. - № 45. – С. 9-16.
16. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви: У 2 т. – К., 1993.
17. *Шевченко О.* Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. // Укр. істор. журнал. – 1994. - № 1. – С. 54-61.
18. *Шеретюк В.* Релігійний фактор у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. і його роль у російсько-польських відносинах // Слов'янський вісник. – Рівне, 1998. – С. 99-107.
19. *Яроцький П.* Поділ Київської митрополії // Людина і світ. – 1998. - № 10. – С. 49-55.

Тема 4 (4 год.)
**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ
НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ**

Семінарське заняття (2 год.)

План

1. Православна церква періоду Української держави 1917–1920 років.
2. Становище православної церкви в радянській Україні 20–30-х років.
3. Церковне життя в Україні періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр.
4. Православна церква періоду незалежної України.

Самостійне опрацювання

План

1. Український національний церковний рух початку ХХ ст.
2. Українська автокефальна православна церква. Василь Липківський.
3. Православна церква в умовах Другої Речі Посполитої.
4. Післявоєнний розвиток православ'я в Україні 1945 – 1980 рр.

Понятійний апарат

Напівполітичність, бюрократизм, схоластичність, церковна реформація, національно-церковне відродження, Всеукраїнська православна церковна рада, екуменізм, утиски, атеїзм, антирелігійна боротьба, опозиція, угодовство, “одержавлення” церкви, “релігійний бум”, розкол, міжконфесійні відносини, ідея Національної церкви.

Питання для дискусії та самоперевірки

1. УПЦ в програмах українських політичних партій початку ХХ ст.
2. Український церковний рух та урядова релігійна політика Української держави 1917 – 1920 рр.
3. Ідеї автономії та автокефалії Української православної церкви періоду Другої світової війни та позиція ОУН – УПА.
4. Українська православна церква в Польщі міжвоєнного періоду 1918 – 1939 рр.
5. Опозиційні та угодовські настрої в церковному житті України післявоєнного періоду.

Методичні рекомендації

З'ясувати головні суперечності в Російській православній церкві, що назріли на початок ХХ ст. Простежити процес пошуку українською церковною елітою шляхів реформування напівполітичної, бюрократизованої церкви. Розкрити напрями процесу відновлення Української церкви початку ХХ ст. Дати оцінку діяльності української релігійної фракції Державної Думи.

Розглянути національно-релігійні процеси в Україні, які виявили необхідність створення автокефальної української церкви. Визначити організаційні, релігійні та національні засади, на яких було відроджено Українську Автокефальну Православну Церкву.

Простежити специфіку еволюції політики щодо української православної церкви Тимчасового уряду, Української держави 1917-1920 рр., більшовицької влади та уряду Другої Речі Посполитої 1917 – 1939 рр. З'ясувати стратегічні чинники в релігійній політиці німецького окупаційного режиму в Україні. Виявити причини розколу в українському православ'ї періоду Другої світової війни та його наслідки.

Охарактеризувати специфіку післявоєнного розвитку православ'я в Україні. Визначити причини, мету, етапи, наслідки наступу радянської влади на релігійне життя та зміну позиції державного керівництва щодо церкви періоду перебудови.

Література:

1. *Андрусин Б.* Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1997.
2. *Баран В.* Влада і церква: з історії взаємин у 1945 – 1965 роках // Сучасність. – 1995. - № 5. - С. 113 –129.
3. *Баран В.* Держава і церква в період лібералізації радянського суспільства // Історія України. – 2001. - № 10 – С. 4.
4. *Бондаренко В.* Українська автокефальна православна церква: процес становлення // Людина і світ. - 1990. - № 8. – С. 15-18, 50.
5. *Власовський І.* УАПЦ: п'ята доба творення // Людина і світ. – 1991. - № 9. – С. 20-27.
6. *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації, (1941 – 1944 рр.). – Полтава: Вид-во ПДП, 1992.
7. *Галуха Л.* Українізація православної церкви в Польщі в контексті державно-церковних відносин (1921-1939 рр.) // Ідея національної церкви в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль, 1997. – С. 16-20.
8. *Єленський В.* Православ'я й католицтво в посткомуністичну добу // Людина і світ. – 1996. - №3. – С. 10-11.
9. *Єленський В.* Релігія і „перебудова” // Людина і світ. – 2000. - № 11-12. – С. 11-21.
10. *Зальмон Б.* Православ'я в Україні (1917 –1938 рр.) // Укр. істор. журнал. – 2000. - № 3. – С. 120-130.
11. *Історія релігії в Україні.* Навчальний посібник. – К., 1999.

12. *Лисенко О.* До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни // Укр. істор. журнал. - 1995. - № 3. – С. 77-81.
13. *Надтока Г.* Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років. – К., 1996.
14. *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 2001.
15. *Пащенко В.* Приборкання церкви: кінець 60-х // Людина і світ. – 1999. - № 5. – С. 14-19.
16. *Поспеловский Д.* Русская Православная Церковь в XX веке. – М., 1995.
17. *Саган О.* Автокефалія. Між політикою і молитвою // Віче. – 1995. - № 10 – С. 113-128.
18. *Середа В.* У пошуках злагоди: Релігійна ситуація в Україні та деякі аспекти державно-церковних стосунків // Політика і час. – 1995. - № 6. – С. 26 – 30.
19. *Стоколос Н.* Українізація православ'я: (З історії Православної церкви у 20-30-х рр. XX ст.). – Рівне-Київ, 1998.
20. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навчальний посібник для студентів навчальних закладів освіти. – К.: Либідь, 1997.
21. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навчальний посібник для студентів навчальних закладів освіти. – К.: Либідь, 1997.
22. *Філарет, Патріарх.* Патріарх Володимир і його доба // Пам'ять століть. – 1998. - № 2. – С. 126-128.
23. *Цюпа Ю.* Чотири церкви...чи потрібні вони Україні? // Час. – 30 квітня. 1993.

Тема 5 (4 год.)
КАТОЛИЦИЗМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Семінарське заняття (2 год.)

План

1. Берестейська унія 1596 р. Причини і наслідки.
2. Греко-католицька церква періоду імперського панування кінця XVIII – XIX ст.
3. Греко-католики першої половини XX ст.
4. Українська греко-католицька церква в умовах релігійної свободи кінця 80-х – 90-х років XX століття.

Самостійне опрацювання

План

1. Українська греко-католицька церква як чинник національного пробудження другої половини XIX – першої половини XX ст.
2. Державницька концепція митрополита Андрея Шептицького.
3. Греко-католицизм періоду підпільного існування. Львівський собор 1946 року.
4. Римо-католицька церква в Україні.

Понятійний апарат

Окатоличення, „схизматик”, Апостольська Столиця, католицькі ордени, латинська віра, Тридентський собор, Берестейська унія, польський месіанізм, міжконфесійна боротьба, національна українська церква, державницька ідея, репресії, екуменізм.

Питання для дискусії та самоперевірки

1. Берестейська унія: сподівання оновлення церкви і реалії церковного розколу.

2. Утворення Греко-католицької церкви 1596 р. – триумф чи помилка ідеологів католицької експансії?
3. Греко-католицизм у контексті національно-релігійної політики російської та радянської імперій.
4. Греко-католицька церква ХІХ – початку ХХ ст. як форпост збереження національної самобутності українського народу.

Методичні рекомендації

Окреслити соціальні та політичні причини поширення католицизму в Україні та роль у цьому процесі рішень Тридентського собору. Висвітлити неоднозначність впливу римо-католицької церкви на церковні справи в Україні.

Розкрити зовнішні та внутрішні релігійно-політичні чинники, які сприяли виникненню та утвердженню ідеї унії. Зокрема, використавши порівняльний метод, охарактеризувати культурно-освітній, організаційний та матеріальний рівень православної й католицької церков ХVІ ст. На основі результатів вивести можливі перспективи, які несла в собі унія для української православної церкви. Зауважити причини неоднозначної позиції римо-католиків щодо української уніатської церкви.

Визначити причини невідповідності національно-релігійних основ Української греко-католицької церкви імперській абсолютистській політиці ХІХ ст. та ідеології тоталітарного радянського режиму ХХ ст.

З'ясувати політичні та національно-релігійні умови, за яких греко-католицька церква з другої половини ХІХ ст. стає осередком української самобутності та національної свідомості в Західній Україні. Проаналізувати теорію митрополита Андрея Шептицького про примирення між греко-католиками та православними. Дати характеристику періоду підпільного функціонування греко-католицької церкви та процесу її

відновлення у 80-х – 90-х роках ХХ ст. Підсумувати наслідки та визначити уроки Берестейської унії 1596 р.

Література:

1. *Болджар М.* Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів. – Львів: Вид-во при ЛДУ, 1988.
2. *Бориславський М.* З історії Української Греко-Католицької церкви. – Львів, 1992.
3. *Боцюрків Б.* „Саморозпуск” української греко-католицької церкви в 1946 році у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. – 1998. - № 1. – С. 106-113.
4. *Гель І.* Митрополит Андрей Шептицький і українська національна ідея // Літературна Україна. – 1996. — 8 лютого.
5. *Гірконтас Р.* Причини і наслідки Берестейської унії (1596 р.) // Пам'ятки України. – 1992. - № 2-3. – С. 7-13.
6. Греко-католицька церква в 1944 –1991 рр.: Документи та матеріали // Укр. істор. журнал. – 1996. - № 4. – С. 101-115; - 1997; - № 2. – С. 98-111.
7. *Гунчак Т.* Політика релігії: Брестська унія, 1596 // Сучасність. – 1996. - № 11. – С. 88-95.
8. *Димид М.* Становлення після катакомб // Голос України. — 1992. – 3 листопада.
9. Історія релігії в Україні: У 10 томах. – К., 1996 - 1999.
10. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник для студентів вузів: У 3-х кн. – К., 1994.
11. *Кардинал Любачівський, Бондаренко В.* “Страшніше було б не приймати цей хрест”// Людина і світ. – 1992. - № 1. – С. 11-16.
12. *Климов В., Кочан Н.* Берестейська унія в історії та культурі українського народу // Філософська та соціологічна думка. – 1994. - № 11-12. – С. 246-248.
13. *Король В.* Брестська (Берестейська) унія і сучасність // Трибуна. – 1996. - № 5-6. – С. 37-40.

14. *Кочан Н.* Непроста дилема: Про юридичний статус Української Греко-Католицької Церкви у Польщі // Урядовий кур'єр. – 1994. — 18 серпня.

15. *Марчук В.* Греко-католицька Церква у 1914 –1923 рр. // Укр. істор. журнал. – 2000. - № 6. – С. 16-29.

16. *Паславський І.* Між Сходом і Заходом: греко-католицька церква як феномен української національної культури // Дзвін. – 1990. - № 10. – С. 100-107.

17. *Плохий С.* Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К.: Вища школа, 1989.

18. *Шевченко В.* Кілька документальних свідчень про передумови запровадження Берестейської унії // Сучасність. - 1996. - № 12. – С. 66-78.

19. *Яроцький П.* Митрополит А.Шептицький: між церквою і політикою // Людина і світ. – 1990. - № 4. – С. 49-54.

20. *Яроцький П.* Повернення із забуття // Політика і час. – 1992. - № 4. – С. 80-86.

21. *Яроцький П., Рубанець М.* Уроки Берестейської унії // Урядовий кур'єр. – 1994. — 5 березня.

Тема 6 (4 год.)

ПРОТЕСТАНТИЗМ В УКРАЇНІ

Семінарське заняття (2 год.)

План

1. Поширення протестантизму в Україні в епоху Реформації другої половини XVI – першої половини XVII ст.
2. Євангельські конфесії: баптизм, п'ятидесятництво.
3. Месіансько-есхатологічні течії: адвентизм, Свідки Єгови.
4. Протестантизм періоду духовних пошуків українства в добу розбудови незалежної держави.

Самостійне опрацювання

План

1. Антитринітаризм в Україні.
2. Соцініанство.
3. Український реформаційний рух.
4. Свідки Єгови в умовах Другої світової війни.

Понятійний апарат

Реформація, кальвінізм, антитринітаризм, соцініанство, релігійні громади, теологічні дискусії, баптисти, євангеліки, адвентисти, протестантські поселення, місіонерство, п'ятидесятництво, Свідки Єгови, конгрес, харизматизм, есхатологія, „дешева церква”.

Питання для дискусії та самоперевірки

1. Процес адаптації антитринітаризму до українсько-православних умов кінця XVI - початку XVII ст.
2. Поширення протестантських віровчень як наслідок національного, економічного і духовного імперського гніту в Україні XIX – початку XX ст.
3. Протестантські конфесії періоду розгулу радянської атеїстичної пропаганди.
4. Ступінь суспільно-духовної реалізованості протестантських віровчень у незалежній Україні.

Методичні рекомендації

Визначити шляхи та засоби поширення реформаційних ідей в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст. Розглянути особливості трансформації кальвінізму, антитринітаризму і соцініанства на українському ґрунті. Відзначити регіональне поширення течій протестантизму в Україні та соціальну охопленість. З'ясувати фактори, які сприяли виникненню українського реформаційного руху та вказати його течії, наслідки.

Обґрунтувати національний і економічний вплив, русифікацію української православної церкви як сприятливий ґрунт для богошування – поширення ідей протестантизму в Україні ХІХ – початку ХХ ст.

Дати характеристику різновидам протестантських конфесій у роки радянської влади. Розкрити процес адаптації релігійних громад до політики держави. З'ясувати причини та наслідки репресій проти Свідків Єгови 1944 – 1951 рр. Прокоментувати фактори, які сприяли появі об'єднавчих тенденцій у п'ятидесятницькій та баптистській конфесіях.

Визначити рівень поширення протестантських вірувань в умовах релігійної свободи періоду незалежності України, їхню ідеологічну спрямованість та суспільно-релігійну значущість у житті українства.

Література:

1. Адвентисти сьомого дня в Україні. – К., 1996.
2. *Бородинська Л. Галуха Л.* Діяльність протестантських місій на українських землях у II Речі Посполитій // Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва: історія, уроки, перспективи. Науковий збірник. – Рівне, 2000. – С. 28-38.
3. *Дмитриев М.* Православие и реформация. – М., 1990.
4. *Єленський В.* Українське суспільство і „секти” // Людина і світ. – 1998. - № 9. – С. 9-13.
5. *Зінківський Т.* Штунда, українська раціоналістична секта // Берегиня. – 1995. - № 1 - 2. - С. 99-118.
6. Історія релігії в Україні: У 10 томах. – К., 1996 - 1999.
7. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник для студентів вузів: У 3-х кн. – К., 1994.
8. *Косуха П.* Протестантизм // Людина і світ. – 1993. - № 8-9. – С. 41-43.
9. *Любащенко В.* „...Ми є українські євангеліки” // Людина і світ. – 1995. - № 8. – С. 40 – 43.

10. *Любащенко В.* Протестантизм в Україні: Пошуки нових пріоритетів // *Людина і світ.* – 2001. - № 4. – С. 37-40.
11. *Любащенко В.* Протестантизм і „підводні камені” статистики // *Людина і світ.* - 2001. - № 2-3. – С. 28-30.
12. *Любащенко В.* Феномен українського лютеранства // *Людина і світ.* - 2001. - № 7. – С. 33-39.
13. *Лубенський В.* Євангельські християни-баптисти: Хто вони і що сповідають? // *Урядовий кур’єр.* – 1995. — 21 лютого.
14. *Мазурок Г.* На світанку протестантизму в Україні // *Київська старовина.* - 1995. - № 2. – С. 108-122.
15. „Малые” церкви в СССР // *Наука и религия.* – 1991. - № 2. – С. 16-22.
16. *Мельник В.* Молодеж в пятидесятничестве: поиски идеала. Львів, 1992.
17. *Мельник В.* “Наповнюйтеся світлом...” // *Людина і світ.* - 1991. - № 3. – С. 35-40.
18. *Назаркіна О.* Соціальне обличчя протестантських громад України на межі тисячоліть // *Людина і світ.* – 2001. - № 11-12. – С. 8-12.
19. *Нічик В., Литвинов В., Стратій Я.* Гуманістичні і реформаторські ідеї на Україні. – К., 1999.
20. *Решетников Ю.* Баптизм в Україні: на межі тисячоліть // *Людина і світ.* – 2000. - № 8. – С. 36-39.
21. Свідки Єгови – неупереджений погляд // *Людина і світ.* – 2000. - № 3. – С. 48-50.

Тема 7 (3 год.)

РЕЛІГІЯ, ПОЛІТИКА, СУЧАСНІСТЬ

Семінарське заняття (2 год.)

План

1. Українське релігійно-дисидентське питання у контексті російсько-польських політичних відносин середини XVII – XVIII ст.

2. Релігійне питання в політичних теоріях відновлення Української держави.
3. Міжконфесійні відносини періоду становлення незалежної України у контексті політичної нестабільності в державі.
4. Релігійні аспекти у міждержавних відносинах України та їх вплив на внутрішньополітичну ситуацію в країні.

Самостійне опрацювання

План

1. Ідея національної церкви в Україні.
2. Релігійне життя української діаспори.

Понятійний апарат

Дисидентська церква, релігійні гасла, релігійні утиски, націоналізм, християнські положення, релігійна свобода, національна церква, державницька ідея, Московський патріархат, Київський патріархат, міжконфесійні відносини, канонічність, Помісна церква.

Питання для дискусії та самоперевірки

1. Процес використання російським урядом конфесійного питання у політичних відносинах із Варшавським двором та його вплив на становище української православної церкви в Речі Посполитій кінця XVII – XVIII ст.
2. Пріоритетність національної ідеї стосовно християнських заповідей у політичних теоріях відновлення незалежності України: безбожність чи вимушена необхідність жорстоких реалій життя?
3. Зарубіжні релігійні центри та характер і сила їхнього впливу на розвиток національної ідеї в Україні.
4. Ідея утворення Національної церкви – примха часу чи закономірна політико-релігійна необхідність?

Методичні рекомендації

З'ясувати статус українського конфесійного питання у дипломатичних відносинах Росії і Речі Посполитої та спектр інтересів, які імперський двір прагнув досягнути під прикриттям релігійних гасел. Простежити вплив цілеспрямованого змішування російським урядом релігійного питання з політичними на становище української православної церкви в Речі Посполитій.

Висвітлити, яку роль та значення відводили теоретики українського націоналізму та ідеолог національної ідеї митрополит Андрей Шептицький національній церкві в процесі відновлення та розбудови незалежної Української держави. Проаналізувати національне, культурне і психологічне значення для української діаспори наявності своїх церковних осередків.

Розглянути політичну і національну зорієнтованість християнських конфесій незалежної України. Визначити причини існування міжконфесійних суперечностей і дискусій, а також з'ясувати можливий негативний вплив дестабілізованого церковного життя на політичну ситуацію в державі. Окреслити напрями державної політики щодо церкви та означити вплив на першу зовнішньополітичних факторів. Зробити висновок і визначити перспективи подальшого розвитку релігійного життя в Україні.

Література:

1. Білокін С. Духовність – надбання нації: Державницька ідеологія Київського Патріарха // Самостійна Україна. – 1994. — 1-7 березня.
2. Бондаренко В. Міжконфесійні конфлікти на Україні: витоки, стан і шляхи подолання // Людина і світ. – 1991.- № 3. – С. 2-10.
3. В обороні віри. – Торонто, 1984.
4. Гель І. Митрополит Андрей Шептицький і українська національна ідея // Літературна Україна. – 1996. — 8 лютого.

5. *Деревій В.* Про стан сучасної релігії та шляхи виходу з кризи // Історія України. – 2002. - № 21-24. – С. 57-60.
6. *Дорошенко Ю.* Громадянська непокора під омофором Московської патріархії, або чому вчить соціальна доктрина РПЦ // Україна молода. – 2001. — 8 березня.
7. *Дорошенко Ю.* Київ і Софія проти Москви: Світовий контекст українського православ'я // Україна молода. – 1996. — 25 грудня.
8. *Єленський В., Зоря В.* Завещание патриарха // Зеркало недели. — № 9. – 2000.
9. *Здіорук С.* Церковна політика і геоконфесійні інтереси України // Віче. – 1993. - № 8. – С. 84-95.
10. *Колодний А., Здіорук С.* Становлення національної церкви як складова національного відродження // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. – К., 1998.
11. *Колодний А.* Православ'я в контексті національного відродження України // Православний вісник. – № 1-2. – 1998. – С. 26-28.
12. *Лисенко О.* Релігійне питання в теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Укр. істор. журнал. – 2000. - № 6. – С. 29-51.
13. *Маринович М.* Роль церков у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні // „І”. – 2001. - № 22. – С. 193-18.
14. *Мірошниченко М.* Москва провокує розкол православ'я // Літературна Україна. – 1996. — 14 березня.
15. *Патріарх Філарет.* „Сьогодні в православ'ї ми поки меншість, але завтра будемо більшістю, а післязавтра єдиними в Україні” // Молодь України. – 1996. — 27 грудня.
16. *Патріарх Філарет.* Церква і національна безпека // Слово і час. – 1997. - № 11-12. – С. 94-96.
17. *Плохій С.* Державна церква в Україні: ідеї, моделі, реалії // Сучасність. – 1995. - № 7-8. – С. 106-115.

18. *Савчук С.* До взаємовідносин між Українськими православними церквами у вільному світі. – Вінніпег, 1972.
19. *Степовик Д.* Ми мусимо мати помісну церкву або коли Московський патріархат перестане „братися” своєю рукою в українських державних і церковних справах // Освіта. - 2000. — 31 травня-7 червня.
20. *Ульяновський В.* Національна церква України: РПЦ? УКЦ? АППЦ? // Трибуна. – 1991. - № 11. – С. 36-38.
21. *Філарет, Патріарх.* Українська Православна Церква входить у XXI століття // Пам’ять століть. – 1998. - № 2. – С. 3-14.
22. *Хомчук О.* Міжконфесійні конфлікти в Україні – у всесвітньому історичному контексті кінця ХХ ст. // Сучасність. – 1997. - № 10. – С. 85-95.
23. *Шеретюк В.* Релігійне дисидентське питання як засіб посилення російських позицій у Польщі другої половини ХVIII ст. // Історія України. - 1999. - № 29-30.
24. *Шеретюк В.* Українське дисидентське питання в російсько-польських відносинах наприкінці ХVII – першої чверті ХVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівне, 2000. – Вип.1. – С. 185-194.
25. *Якунин Г.* Подлинный лик московской патриархии // Волинь. – 1995. — 15 (22) вересня.
26. *Яроцький П.* Митрополит А.Шептицький: між церквою і політикою // Людина і світ. – 1990. - № 4. – С. 49-54.
27. *Яроцький П., Рубанець М.* Уроки Берестейської унії // Урядовий кур’єр. – 1994. — 5 березня.

IV. ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Демоністичні риси язичництва давньоукраїнського народу.
2. Християнізація Русі як чинник розвитку освіти.
3. Самобутність давньоукраїнського християнства.
4. Релігійне питання в контексті дипломатичних зносин Данила Галицького і Апостольської Столиці.
5. Київська Русь у контексті «месійності» Апостольської Столиці.
6. Розділ Київської і Московської митрополій.
7. Флорентійська унія в контексті державно-церковних процесів на українських землях.
8. Берестейська унія як етап просування католицизму на Схід.
9. Суперечливі процеси в Українській церкві XVI ст. та перспективи православ'я у Польсько-Литовській державі.
10. Тенденції внутрішньоцерковного життя православ'я до і після 1596 р.
11. Правовий статус та реалії становища православної церкви в Польсько-Литовській державі кінця XIV – початку XVII ст.
12. Антитринітаризм в українських умовах кінця XVI – початку XVII ст.
13. Поширення реформаційних ідей в Україні XVI – першої половини XVII ст.
14. Вплив Реформації на українську релігійну думку.
15. Оформлення Української національної церкви у контексті суспільно-політичних та релігійних процесів першої половини XVII ст.
16. Самобутні риси православної церкви Запорізької Січі.
17. Релігійне питання у зовнішній та внутрішній політиці Богдана Хмельницького.
18. Процес змосковщення та бюрократизації Української православної церкви в Російській імперії.

19. Греко-католицька церква як носій національної свідомості та символ західноукраїнської самобутності другої половини XIX – початку XX ст.
20. Національна ідея церковного руху в Україні початку XX ст.
21. Державницька концепція митрополита Андрея Шептицького.
22. Самобутність і самочинність Української автокефальної православної церкви.
23. Православна церква в умовах Другої Речі Посполитої.
24. Суперечливі явища в православній церкві в Україні періоду нацистської окупації.
25. Політика радянської та окупаційної німецької влади щодо конфесії „Свідки Єгови”.
26. Зміна політики радянського керівництва щодо церкви наприкінці 40-50-х рр.
27. Буковинське православ'я – складова українського християнства.
28. Протестантські конфесії періоду розгулу радянської атеїстичної пропаганди.
29. Греко-католицька церква у контексті релігійної політики радянської влади.
30. Державно-церковні відносини 60-70-х років XX ст.
31. Актуальність нової державної політики щодо церкви наприкінці 80-х років XX ст.
32. Церква євангельських християн-баптистів в умовах радянської влади.
33. Багатоконфесійна Україна: історичне коріння міжцерковного конфлікту.
34. Релігійне життя української діаспори.
35. Римо-католицька церква в історії України.
36. Ідея утворення Національної церкви як закономірна політико-релігійна необхідність.

V. ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Основні ознаки язичництва давньоукраїнського народу.
2. Язичницькі уявлення східних слов'ян про богів-духів.
3. Язичництво в централізаторській політиці князя Володимира.
4. Дискусійні питання щодо хрестителів Київської держави.
5. Трансформація християнства на давньоукраїнському ґрунті.
6. Особливості статусу Київської митрополії в ієрархічній структурі Константинопольського патріархату.
7. Перші українські митрополити Давньоруської держави.
8. Українська церква періоду золотоординського іґа.
9. Релігійний фактор у контексті політичної боротьби Литви і Московії.
10. Католицька експансія в Галичині середини XIV – першої половини XVI ст.
11. Кревська, Городельська і Люблінська унії в історичній долі української православної церкви.
12. Патрональне право як прояв кризових явищ в українському православ'ї.
13. Варшавська конференція 1573 р. та традиція антикатолицького союзу православних і протестантів Речі Посполитої.
14. Реалізація ідеї унії 1596 р. та причини розколу в українському православному таборі.
15. Позитивні та негативні наслідки Берестейської унії для українського православ'я.
16. Греко-католицька церква в критичному баченні православних і католиків.
17. Внутрішнє становище і суспільний статус української православної церкви в Речі Посполитій початку XVII ст.

18. Братства та їхній вплив на церковне життя України.
19. Православна церква в духовному житті запорізького козацтва.
20. Козацтво на варті прав і вольностей православної церкви доби гетьмана Петра Сагайдачного.
21. Адаптація протестантських течій до українсько-православних умов XVI – першої половини XVII ст.
22. Могилянська доба в історії православ'я.
23. Реформи Петра Могили та неоднозначність їх оцінок в історії.
24. 1620 і 1632 рр. як визначальні віхи відродження Української православної церкви.
25. Ідея „універсальної унії” першої половини XVII ст.: між необхідністю та утопією.
26. Відродження Київської митрополії у контексті нової релігійної політики в Речі Посполитій 30-40-х рр. XVII ст.
27. Характерні риси церкви запорізького козацтва.
28. Релігійні гасла Визвольної революції українського народу середини XVII ст. та конфесійне питання в політичній платформі Б.Хмельницького.
29. Позиція православного духовенства щодо національної ідеї періоду державницьких змагань українського народу середини XVII ст.
30. Київський православний собор 1685 р. як аналіз реалій та окреслення перспектив Української православної церкви.
31. Втрата самостійності Київської митрополії у контексті політичних і релігійних процесів кінця XVII ст.
32. Окремішні національні риси українського православ'я як структурної одиниці Московського патріархату кінця XVII ст.
33. Антиукраїнська релігійна політика російського самодержавства XVIII – XIX ст. та її наслідки.

34. Українське конфесійне питання в експансіоністській політиці Росії щодо Речі Посполитої середини XVII – XVIII ст.
35. Православне життя на Правобережній Україні в умовах католицького наступу кінця XVII – XVIII ст.
36. Політика російського самодержавства щодо Української греко-католицької церкви кінця XVIII – XIX ст.
37. Соціально-політичні й духовно-моральні передумови виникнення та поширення баптизму в Україні.
38. Євангельсько-баптистський рух в Україні XIX – початку XX ст.
39. Православна церква в Україні початку XX ст.
40. Православна церква в програмах українських політичних партій початку XX ст.
41. Реформаційні та національні рухи в православній церкві в Україні 1905 – 1917 рр.
42. Основні тенденції українського церковного руху 1917-1920 рр.
43. Релігійне питання у контексті українського державотворчого процесу 1917-1920 рр.
44. Самобутність Української автокефальної православної церкви.
45. Етапність політики більшовицької держави щодо церкви в Україні 1918-1939 рр.
46. Процес українізації православ'я в Польщі міжвоєнного періоду та його результати.
47. Державницька концепція в церковно-просвітницькій діяльності митрополита Андрея Шептицького.
48. Релігійне питання в теоріях українського націоналізму.
49. Політика нацистської Німеччини щодо церкви в окупованій Україні.
50. Внутрішні процеси православної церкви в Україні періоду Другої світової війни.

51. Статус православної церкви у новій тактико-ідеологічній політиці московського керівництва в умовах німецько-радянської війни.
52. Автономія та автокефалія як дві течії церковного руху окупованої нацистами України.
53. Трансформативні тенденції євангельсько-баптистського руху в Україні радянського періоду.
54. П'ятидесятництво в Україні: поширення, течії, розвиток.
55. Поширення віровчень та становлення організаційної структури адвентистів сьомого дня в Україні.
56. Формування нових державно-церковних відносин періоду реформ другої половини 80-х рр. ХХ ст.
57. Протестантські віровчення на ґрунті трансформації релігійних і моральних поглядів сучасного українського суспільства.
58. Розкол УПЦ: причини, реалії, перспективи.
59. Проблемні моменти процесу відновлення УГКЦ.
60. Міжконфесійні відносини в незалежній Україні.
61. Українська Церква між національною та державною ідеєю.
62. Московський патріархат та ідея Помісної церкви України.
63. Сьогоднішні проблеми становлення Київського патріархату на фоні самочинного і самоправного створення Московської патріархії другої половини XV – XVI ст.
64. Розкол православної церкви в Україні як відображення геополітичних доктрин Росії.
65. Ідея екуменізму в церковному житті України.
66. Сучасне та майбутнє Української церкви через призму уроків Берестейської унії.
67. Київський патріархат як Українська національна церква.

VI. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрієвський В. Українське православ'я: втрата самобутності // Людина і світ. – 1993. - № 4-5. – С. 38-42.
2. Андрієнко О. З історії Української церкви // Київська старовина. – 1992. - № 1. – С. 123-124.
3. Андрусишин Б., Ульяновський В. Військове та флотське духовенство в Україні // Людина і світ. – 2000. - № 5. – С. 16-23.
4. Антонов М. Кому мешає православие? // Правда. – 1992. - 30 июля.
5. Апостольська столиця на Україні: з історії відносин // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2001. - № 20. – С. 3.
6. Артикули, на які згоди потребуємо від панів римлян, перш ніж до єдності з церквою римською приступимо // Людина і світ. – 1996. - № 1-2. – С. 34-38.
7. Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр. – Львів, 1996.
8. Біланюк П. Про апостольське походження Української Церкви // Народна творчість та етнографія. – 2000. - № 5-6. – С. 13-17.
9. Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. – 1999. - № 3. – С. 89-102.
10. Білокінь С. Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. – 1992. - № 4. – С. 27-34.
11. Брайчевский М. Утверждение христианства на Руси. – К.: Наукова думка, 1989.
12. Бойко О. Боротьба за реабілітацію УГКЦ у добу перебудови // Нова політика. – 2002. - №1. – С. 28-32.
13. Бондаренко В., Єленський В., Журавський В. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. – К., 1996.
14. Бондаренко В., Єленський В. Церква і українське суспільство: на новому етапі // Людина і світ. – 1992. - № 3. – С. 19-23.

15. Бондаренко В., Єленський В. Церкви України: пошук власного шляху // Людина і світ. – 1993. - № 1. - С. 6-11.
16. Бондаренко В. Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії // Людина і світ. - 1992. - № 9-10. – С. 2-7.
17. Бондаренко В., Середа В. Православ'я: тернистий шлях до єдності // Урядовий кур'єр. – 1993. — 3 серпня.
18. Бондаренко В. Українська держава і Церква: співпраця на новому етапі // Людина і світ. – 1998. - № 7. – С. 26-29.
19. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початку XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1988.
20. Борщевич В. Автономна Православна церква на Волині. – Луцьк: ВДУ ім. Л.Українки, 1998.
21. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1993.
22. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Бавнд-Брук, 1988.
23. Бухало Г. Тисячолітня єпархія УАПЦ на Волині в час фашистської окупації // Старожитності. – 1993. - Число 2. (38).
24. Васильєв О. Символіка українського православ'я // Україна. – 1992. - № 37. – С. 16-17.
25. Васильєва О. Русская православная церковь и советская власть в 1917 – 1927 годах // Вопросы истории. – 1993. - № 8. – С. 40-55.
26. Веркалець М. Сходження на Голгофу // Освіта. – 1995. – 17 травня.
27. Вишневский Л. Русские люди на Флорентийском соборе // Наука и религия. – 1976. - № 12. – С. 56-58.
28. Войтович В. Молитва до Дажбога. – Рівне, 1994.
29. Войтович В. Сокіл – Род: Легенди та міфи стародавніх українців. – Рівне: Оріана, 1997.

30. Волошин Ю. Відродження Української Автокефальної Православної Церкви в умовах німецько-фашистської окупації (1941 - 1943) // Сучасність. – 1998. - № 6. – С. 85-92.
31. Волошин Ю. Древнеправославні християни в Україні // Людина і світ. – 2000. - № 4. – С. 24-28.
32. Волошин Ю., Пащенко В. Між молотом і ковадлом: Православна церква в Лівобережній Україні під час гітлерівської окупації // Людина і світ. – 1996. - № 6. – С. 18-21.
33. Волошин Ю. “Повернення до православ’я на Закарпатті в 1946 – 1949 роках // Сучасність. – 1996. - № 9. – С. 77-85.
34. Волошин Ю. Радянська влада і українська греко-католицька церква (1945 - 1946 рр.) // Український час. – 1994. – С. 63-65.
35. Всеукраїнський християнський конгрес // Урядовий кур’єр. — 1999. — 24 вересня.
36. Гальковский И. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Харьков, 1916.
37. Гараджа В. Протестантизм. – М., 1971.
38. Геркулев Е. Церковь, самодержавие, народ (Вторая половина XIX в. – начало XX в.). – М., 1969.
39. Гладка Г. Державницька концепція митрополита Андрея Шептицького в період Першої світової війни // Нова політика. – 1999. - № 2. – С. 56-60.
40. Гломозда К. Київська Русь та її уніатські “хрестителі” // Людина і світ. - 1988. - № 6. – С. 47-50.
41. Головата Н. Дерманський монастир: сторінки історії // Людина і світ. – 1995. - № 11-12. – С. 30-33.
42. Головащенко С. Феномен українського православ’я // Людина і світ. – 1993. - № 6-7. – С. 2-8.
43. Головка О. Київська Русь і папський престол // Людина і світ. - 1988. - № 3. – С. 33-37.
44. Голубоцький П. Православ’я: Хрещення Русі – правда і вигадки. – К.: Політвидав, 1981.

45. Гордиенко Н. “Крещение Руси”: факты против легенд и мифов. Политические заметки. – Л.: Лениздат, 1986.
46. Горовий В. Як подолати міжконфесійний конфлікт // Політика і час. – 1992. - № 5. – С. 77-78.
47. Грабар С. З історії Української Церкви // Пам’ять століть. – 1998. - № 2. – С. 157-159.
48. Граждан В. Вероучение и мораль пятидесятников. – М., 1989.
49. Гринів О. Самобутність і єдність Української Церкви // За вільну Україну. – 28 серпня. 1993.
50. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: 1991 – 1997.
51. Губар А. Закон УНР про автокефалію // Історичний календар. - 1999. – Вип. 5. – С. 17-18.
52. Губар А. Патріарх Володимир (Романюк) // Слово і час. – 1995. - № 8. – С. 12-19.
53. Гудзяк Т. Церква на великій Україні (особиста думка) // Вірую. – 1996. - № 3. – С. 4-5.
54. Гурій О. Традиційні церкви в незалежній Україні: проблеми ідентичності // „І”. – 2001. - № 22. – С. 115-133.
55. Денисенко В. Духовний заповіт митрополита Іова Борецького // Пам’ять століть. - 2001. - № 1. – С. 44-48.
56. Денисенко А. Перший митрополит України-Руси Михаїл // Київська старовина. – 1994. - № 1. – С. 124-126.
57. Дзира Я. „Молися сину за Вкраїну...”: Україні потрібен другий Петро Могила // Літературна Україна. – 1997. — 12 червня.
58. Дзюба І. Сила віри: Сучасне суспільне і церковне становище в Україні // Освіта. – 2001. — 27 червня - 4 липня.
59. Дзюба І. Сучасне суспільне і церковне становище в Україні // Народна творчість та етнографія. – 2001. - № 3. – С. 5-13.

60. Димид М. Церкви і церковні громади в Україні: сьогодення і перспективи // Людина і світ. - 1994. - № 10. – С. 2 – 6.
61. Довгий О. З історії Української Церкви // Золоті Ворота. – 1993. - № 5. – С. 184-192.
62. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2-х т. – Львів: Світ, 1992.
63. Дорошенко Ю. Помісний шлях УПЦ: кризь терни до зірок // Україна молода. – 2000. — 12 грудня.
64. Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести // Драгоманов М. Выбране. – К., 1999.
65. Дулуман Э., Глушак А. Введение христианства на Руси: Легенды, события, факты. – Симферополь: Таврия, 1988.
66. Дулуман Е. Хрестителі Русі // Людина і світ. – 1973. - № 3. – С. 34-41; - №4. – С. 29-33.
67. Енциклопедія українознавства. – Дніпропетровськ, 1999. – Кн. 1,2.
68. Євсєєва Т. Зародження християнської демократії в структурах Російської православної церкви в 1917-1921 рр. (загальний та український аспект) // Укр. істор. журнал. – 2001. - № 1. – С. 107-122.
69. Єленський В. Автокефалія // Людина і світ. – 1997. - № 10. – С. 3-7.
70. Єленський В. Біле братство як підручник з соціології релігії // Людина і світ. – 1997. - № 5-6. – С. 23-29.
71. Єленський В. Відлуння подій 1997-го: Погляд на релігійне життя України через призму минулого року // Людина і світ. – 1998. - № 1. – С. 2-13.
72. Єленський В. Держава і церква в СРСР: З історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ. – 1991. - № 1. – С. 5-11; - №2. – С. 8-13.
73. Єленський В. Державно-церковні відносини на Україні (1917 – 1990). – К., 1991.

74. Єленський В. Естонська криза Вселенського православ'я // Людина і світ. – 1996. - № 5. – С. 16-21.
75. Єленський В. Минулий рік був високосним... // Людина і світ. – 1997. - № 1. – С. 2-15.
76. Єленський В. Православ'я наприкінці ХХ ст. // Людина і світ. – 1995. - № 7. – С. 27-33.
77. Єленський В. „Радянська влада відокремлює церкву від держави...” // Людина і світ. - 1988. - № 1. – С. 10-13.
78. Єленський В. Релігійність в Україні: після квазіатеїстичного експерименту // Людина і світ - 1994. - № 7. – С. 2-5.
79. Єленський В. Релігія у ХХІ столітті: спроба прогнозу // Людина і світ. - 1994. - № 11-12. – С. 13-15.
80. Єленський В. Розлам // Людина і світ. – 2000. - № 6. – С. 2-10.
81. Єленський В. Скільки релігій в Україні? // Людина і світ. – 1996. - № 6. – С. 2-6.
82. Єленський В. Сувора „відлига” // Людина і світ. – 1990. - № 7. – С. 24-28.
83. Єленський В. Церкви України в координатах сучасної Європи // Людина і світ. - 1994. - № 8. – С. 5-10.
84. Єфименко О. Історія України та її народу. – К., 1992.
85. Єфименко О. История украинского народа. – К., 1990.
86. Жданов В. Уністика і християнські конфесії України // Український час. – 1994. - № 1. – С. 38-40.
87. Жиленко І. Митрополит Петро – святий київський чи московський? // Людина і світ. – 2000. - № 8. – С. 46-51.
88. Жиленко І. Церковна криза ХІІ ст. і печерський монастир // Людина і світ. – 2002. - № 6. – С. 2-13.
89. Жилюк С. Без апологетики: Витоки становлення православної церкви в Україні. – Житомир, 2000.
90. Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 1988.
91. За українську церкву: (Національно-церковний рух на Волині у 20-30-ті роки ХХ ст.). – Івано-Франківськ, 1997.

92. Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. – К., 1993.
93. Зінковська Л. Відносини тепер партнерські // Молодь України. – 1996. — 20 вересня.
94. Зінковська Л. Кроки до єдності // Молодь України. – 1996. — 22 жовтня.
95. Зінченко А. Визволимося вірою життя митрополита Василя Липківського. – К., 1997.
96. Зінченко А. Збудуймо храм міжконфесійного миру // Голос України. – 1993. — 6 січня.
97. Зінченко А. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? // Укр. істор. журнал. – 1992. - № 1. – С. 104-114.
98. Зуб І. „В своїй хаті – своя правда...” // Слово і час. - 1999. - № 7. – С. 81-82.
99. Зубарь В., Павленко Ю. Херсонес таврический и распространение христианства на Руси. – К.: Наукова думка, 1988.
100. Іванишин В. Українська Церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990.
101. Іван Павло II. Те що об'єднує, нехай панує над тим, що роз'єднує // Україна молода. – 2001. - № 115. – С. 1-2.
102. Ігнатуша О. „Вселенська церква нас не визнає...” // Людина і світ. – 1998. - № 3. – С. 33-37.
103. Ільченко І. Вибори Київського митрополита // Пам'ять століть, 1998. - № 4. – С. 46-51.
104. Ільченко І. Церковні братства України в 1918 – 1919 рр. // Людина і світ. – 1996. - № 5. – С. 34-37.
105. Ісіченко Ю. Українське православ'я: час вибору // Прапор. – 1990. - № 12. – С. 136-152.
106. Історія баптизма. – Одеса, 1996.
107. Історія Православної церкви в Україні. – К., 1997.
108. Історія України: нове бачення: У 2 т. – К., 1995-1996.
109. Історія християнської церкви на Україні: (Релігійний довідник, нарис). – К.: Наукова думка, 1992.

110. История церкви евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
111. Кабанець Є. Як Володимиру Мономаху довелося з народом рахуватися // Людина і світ. – 1998. - № 11-12. – С. 39-43.
112. Как была крещена Русь: Сборник – 2-е издание. – М.: Политиздат, 1990.
113. Кислов А. Приїзд Папи Римського – це пастирський візит: Як католики України зустрічатимуть понтифіка // Влада і політика. – 2001. - № 12. – С. 22.
114. Климов В. Шлях у небуття // Людина і світ. – 1995. - № 3-4. – С. 14-20.
115. Колесник М., Єленський В. „Головна партія для нас – це народ України”: Про релігійну політику держави // Людина і світ. – 1991. - № 11. – С. 2-4.
116. Колодний А., Бодак В. Український східний обряд. – К., 1996.
117. Колодний А., Филипович Л. Релігія в контексті духовного відродження України // Українське релігієзнавство. - № 2. – 1996.
118. Концепція екуменічної позиції Української Греко-Католицької Церкви // Людина і світ. – 2000. - № 7. – С. 36-42.
119. Король В. Історія України. – К., 1995.
120. Король В. Просвітницька діяльність української православної церкви в 90-х рр. ХХ ст. // Історія в школі. – 2001. - № 8. – С. 39-44.
121. Косів М. Закон – це дишло? Дишло ! // Голос України. – 1996. — 10 липня.
122. Костельник Г. Найстаріший і найновіший погляд на початки християнства // Людина і світ. – 1998. - № 9. – С. 16-25.

123. Косуха П., Яроцький П. Український екуменізм чи ідея єдиної національної церкви? // *Голос України*. – 1993. — 8 вересня.
124. Котляр М. Кому поклонялися наші пращури?: дохристиянські вірування східних слов'ян // *Людина і світ*. – 1989. - № 8. – С. 38-43.
125. Котляр М. Літописні легенди про „Хрещення Русі” та історична дійсність // *Людина і світ*. 1988. - № 5. – С. 23-27.
126. Котляр М. Язичество і християнство: зміна формацій – зміна релігій // *Комуніст України*. – 1988. - № 6. – С. 68-77.
127. Кочан Н. „...Йдеться про спільну нам усім справу” // *Людина і світ*. – 1996. - № 9. – С. 14-17.
128. Кочан Н. „Проти надії вірую в надії”: Берестейська церковна унія і деякі проблеми сучасного розвитку Греко-Католицької (уніатської) церкви в Україні // *Людина і світ*. - 1996. - № 2-3. – С. 19-25.
129. Кочан Н. Уніатські церкви // *Людина і світ*. – 1992. - № 11-12. – С. 40-44.
130. Красиков А. Экзарх против патриарха, или Шапошный разбор в Киеве // *Новое время*. – 1992. - № 26. – С. 44-45.
131. Красников М. Соціальна позиція руського православ'я // *Людина і світ*. - 1988. - № 6. – С. 20-25.
132. Крижанівський О. Антицерковна боротьба селян Правобережної України у середині ХІХ ст. // *Укр. істор. журнал*. – 1986. - № 10. – С. 49-55.
133. Крип'якевич І. Історія України. – К., - 1992.
134. Кротович К. До ідеології Української Автокефальної Церкви // *Людина і світ*. - 1992. - № 9-10. – С. 36-42.
135. Круглашов А. У пошуках вирішення релігійного питання України (Уроки М.П.Драгоманова) // *Вісник АН України*. – 1993. - № 11. – С. 88-96.
136. Крушинський В., Левенець Ю. Історія України. – К., 1992.
137. Кувакин В. Религиозная философия в России конца ХХ века. – М., 1980.

138. Кудлай О. Міжправославний конфлікт в Україні: позиція сторін // Людина і світ. – 1998. - № 5-6. – С. 2-9.
139. Кулагіна Г. Українська церква та її ідеологія // Історія України. – 1997. - № 13. – С. 1,5.
140. Липківський В. Погляд колишніх фарисеїв на галилеян і сучасних українців. Анатеми в неділю православія // Основа. - 1996. - № 9. – С. 3-7.
141. Липківський В. Позбавлення Української православної Церкви волі // Пам'ять століть. – 1998. - № 2. – С. 92-95.
142. Лобовик Б. Религиозное сознание и его особенности. – К., 1986.
143. Лобовик Б., Філоненко М. В стані ідейної кризи // Людина і світ. - 1985. - № 7. – С. 35-39; - № 8. – С. 32-36.
144. Лостен В. Йдучи до патріархату // Людина і світ. - 1994. - № 7. – С. 34-37.
145. Маринович М. Релігійна свобода в Україні // Людина і світ. – 1997. - № 5-6. – С. 30-33.
146. Марченко Г. У нас один Бог і одна Україна // Українська газета. – 1996. - № 1. – С. 4.
147. Марусик Т. Нова церква чи зміна вивіски? // Сучасність. – 1992. - № 2. – С. 79-82.
148. Митрополит Андрей Шептицький – праведник України: Книга пам'яті. – Рівне - Львів, 2001.
149. Митрополит Київський і всієї України Філарет „Я піду своєю дорогою” // Людина і світ. – 1992. - № 4. – С. 2-7.
150. Мірошніченко С. Релігія в українському телеефірі // Людина і світ. – 1996. - № 9. – С. 32-33.
151. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів, Краків, Париж: Просвіта, 1993.
152. Моця О. Чому Русь прийняла християнство? // Людина і світ. – 1999. - № 1. – С. 21-23.
153. Надтока Г. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. // Укр. істор. журнал. – 1998. - № 5. – С. 86-99.

154. Надтока Г. Церква та імперія: Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. // Людина і світ. – 2001. - № 4. – С. 9-15.
155. Недавня О. Римо-католицизм у контексті релігійних шукань українців // Вісник НАН України. – 2001. - № 4. – С. 46-56.
156. Нежный А. Судьба патриарха // Огонек. – 1990. - № 27. – С. 20-32.
157. Нікітенко Н., Нікітенко М. Історія Бориса і Гліба: легенда й дійсність // Людина і світ. – 1998. - № 8. – С. 16 – 21.
158. Нікітенко Н., Нікітенко М. Перші руські митрополити – будівники Київської православної держави // Людина і світ. – 1996. - № 9. – С. 18-21.
159. Новак О. Тернистий шлях українського православ'я у добу сучасності. – Рівне, 1995.
160. Новак О. Чиїми будуть церкви? // Сучасність. – 1993. - № 2. – С. 69-78.
161. „Новий” і „третій” Рим та українське питання // Людина і світ. – 2000. - № 8. – С. 22-26.
162. Новиченко М. Міжконфесійні конфлікти в Україні: причини і наслідки // Людина і світ. – 1995. - № 9. – С. 16-18.
163. Новітня історія України 1900 – 2000: підручник для студентів історичних спеціальностей ВУЗів. – К., 2000.
164. Обряды и верования древнего населения Украины: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1990.
165. Огієнко І. Хрещення українського народу // Київська старовина. – 1992. - № 1. – С. 124-137; - № 2. – С. 110-120.
166. Опалко Н. Хресний шлях Йосифа Сліпого // Рідна школа. – 1998. - № 1. – С. 10-14.
167. Павленко Ю. Етапи та шляхи розвитку дохристиянських вірувань давнього населення України // Наукові записки. – К., 1999. – С. 39-48.
168. Павлов І. Від церкви імперської до церкви національної // Людина і світ. – 2000. - № 3. – С. 11-16.

169. Паращевін М. Церква в суспільстві: масштаби впливу // Людина і світ. – 2000. - № 5. – С. 48-51.
170. Патріарх Філарет. З доповіді на Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату 9-10 січня 2001 р. // Зарубіжна література. – 2001. - № 14. – С. 8.
171. Пащенко В., Рибачук М. Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський // Укр. істор. журнал. – 1993. - № 2-3. – С. 48-58.
172. Пащенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської „відлиги” // Укр. істор. журнал. – 2001. - № 5. – С. 141-160.
173. Пелешко Ю. Послання митрополита Фотія і боротьба за Київську митрополичу кафедру у десятих роках XV ст. // Актуальні проблеми сучасної філології. – Рівне. – 1994. – С. 3-17.
174. Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. - 1990. - № 5. – С. 19-24.
175. Пилявець Л. “Мусимо устроювати нашу Церкву” // Людина і світ. – 1999. - № 8. – С. 9-14.
176. Пилявець Л. “Народ вийшов на церковну працю...” // Людина і світ. – 1997. - № 5-6. – С. 8-13.
177. Пилявець Л., Преловська І. УАПЦ на шляху до власної ієрархії // Пам’ять століть. – 1998. - № 2. – С. 69-92.
178. Плохій С. Вибір // Людина і світ. – 1998. - № 7. – С. 8-12.
179. Подоляк Н. Русь і папство: сторінки таємної дипломатії // Людина і світ. – 1997. - № 7. – С. 38-40.
180. Поліщук С. Кілька слів на захист князя Володимира // Людина і світ. – 2000. - № 9. – С. 52-55.
181. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1995.
182. Поспеловский Д. Русская православная церковь: испытание начала XX века // Вопросы истории. – 1993. - № 1. – С. 42-55.

183. Присяжнюк В. Культурно-освітній рівень правобережного духовенства у XVIII ст. // Історія України. – 2000. - № 4. – С. 8-10.
184. Про віру в Україні // Публікація документів і коментар С.Солов'я // Київська старовина. – 1994. - № 2. – С. 84-93.
185. Проненко В. Катедра // Березіль. – 1999. - № 9-10. – С. 142-153.
186. Разуваев В. Дорога к храму: Почему она оказалась трудна для униатов // Новое время. – 1990. - № 7. – С. 38.
187. Разуваев В. „Иной алтарь воодрузив”: Что стоит за новым расколом русской Православной Церкви на Украине // Новое время. – 1989. - № 48. – С. 37.
188. Рапов О. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – М.: Высшая школа, 1988.
189. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2002 // Людина і світ. – 2002. - № 1. – С. 35-38.
190. Релігійність в українському суспільстві // Людина і світ. – 2001. - № 1. – С. 20-26.
191. Релігійно-церковне життя в Україні (в оцінках преси) // Культура і життя. – 1994. — 17 грудня.
192. Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994.
193. Релігія і церква в Україні: лютий 2000 // Людина і світ. – 2000. - № 3. – С. 31-35.
194. Релігія і церква в Україні: січень 2000 // Людина і суспільство. – 2000. - № 1. – С. 34-39.
195. Ричка В. Повсякденне життя монастирів Київської Русі // Укр. істор. журнал. – 1995. - № 5. – С. 48-57.
196. Ричка В. Руси насправді прийняли хрещення у IX ст. Але не ті... // Людина і світ. – 1998. - № 10. – С. 15-18.
197. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк: Медіа, 2000.
198. Розумний М. Церква і політика // Наука і суспільство. – 1991. - № 9. – С. 62-63.

199. Романцов В. Греки в релігійній та політичній історії Гетьманщини середини - другої половини XVII ст. // Пам'ять століть. — 2000. - № 1-2. — С. 135-140.
200. Русская церковь заполняет политический вакуум // Голос. — 1992. — 9-15 марта.
201. Рыбаков Б. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1981.
202. Савчук Б. За українську церкву: (Національно-визвольний рух на Волині у 20-30-ті рр. XX ст.). — Івано-Франківськ: Лілея, 1997.
203. Саган О. Українське православ'я — самобутнє явище православного світу // Пам'ять століть. — 1998. - № 2. — С. 46-69.
204. Сверстюк Є. Ми вистраждали ідеал єдності // Людина і світ. — 1991. - № 1. — С. 2-4, 11.
205. Свіденський Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст. — К.: Наукова думка, 1983.
206. Симоненко П. Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України // Голос України. — 1999. — 26 травня.
207. Синтез дохристиянських вірувань і християнства — основа української християнської культури // Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва. — Рівне, 2000.
208. Ситник Г. Із джерел дохристиянських вірувань // Освіта. — 1994. — 1 червня.
209. Скрынников Р. Учреждение патриаршества в России // Наука и религия. — 1976. - № 11. — С. 44-47.
210. Смута: Рік тому створено Українську Православну Церкву - Київський Патріархат // Культура і життя. — 1993. — 26 червня.
211. Стародуб А. Архієпископ Олексій і український церковний рух (1917 – 1919 рр.) // Київська старовина. — 1999. - № 5. — С. 113-122.
212. Стародуб А. „Нічийний собор”: Всеукраїнський православний собор 1918 року залишився „білою плямою”

- в історії українського православ'я // Людина і світ. – 2001. - № 7. – С. 30-32.
213. Стародуб А. Православна церква в Україні: Тенденції розвитку // Людина і світ. – 2001. - № 4.
214. Степовик Д. Грунтовне дослідження про митрополита Шептицького // Всесвіт. – 1998. - № 2. – С. 165-167.
215. Степовик Д. Ікони козацької доби // Українська культура. – 1996. - № 4. – С. 39-40.
216. Степовик Д. Києво-Печерська Лавра – Святиня українська // Урядовий кур'єр. – 1995. — 23 березня.
217. Степовик Д. Митрополит Андрей Шептицький і українське православ'я // Пам'ять століть. – 1998. - № 2. – С. 123-126.
218. Степовик Д. Множинність і єдність Церкви // Київська старовина. – 1993. - № 5. – С. 2-13.
219. Стоколос Н. „Дякую Богові і приймаю...” // Людина і світ. – 2000. - № 10. – С. 37-46.
220. Стоколос Н. Роздоріжжя: Про дискусії навколо шляхів розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України // Людина і світ. – 2002. - № 8. – С. 47-54.
221. Стронський Г. Приречена на мовчання: Римо-католицька церква в Україні в 20-30-і рр. // Людина і світ. – 1994. - № 3-4. – С. 17-20.
222. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1993.
223. Сулько В. Дохристиянські вірування в українських християнських традиціях // Християнство і національна ідея. – Київ – Тернопіль – Краків, 1999.
224. Танчер В. Помісний собор Руської православної церкви // Людина і світ. – 1989. - № 2. – С. 47-51; - № 3. – С. 48-54; - № 5. – С. 44-51.
225. Тимошенко Л. Єзуїти і Берестейська унія // Київська старовина. 2001. - № 4. – С. 43-56.
226. Тимошенко Л. Михайло Рогоза і Берестейська унія // Київська старовина. – 2000. - № 5. – С. 96-105.

227. Тимошенко Л. Невідомий життєпис Іпатія Потія // Укр. істор. журнал. - 2000. - № 6.
228. 1917: релігія, церква, суспільство // Людина і світ. – 1997. - № 11-12. – С. 16-19.
229. 1000-ліття православ'я на Волині. – Дубно, 1992.
230. Толочко П. Київський церковний собор 1147 р. // Київська старовина. - 1993. - № 2. – С. 62-66.
231. Толочко П. Русь-Україна в IX – XV ст. Історія і культура // Археологія. – 1997. - № 1. – С. 129-136.
232. Толочко П., Толочко О. Від язичництва до християнства // Історія України. – 2000. - № 40. – С. 1-2.
233. Толочко П., Толочко О. Руська православна церква в політичній системі держави // Історія України. – 2000. - № 42. – С. 1-3.
234. Толочко П., Толочко О. Хрещення Русі: Україна крізь віки // Історія України. – 2000. - № 10. – С. 1-2, 4.
235. Турченко Ф. Ігнатуша О. Українська автокефальна церква // Вітчизна. – 1989. - № 12. – С. 166-175.
236. Тюрменко І. Державотворча діяльність Української Автокефальної Православної Церкви в період другої світової війни // Пам'ять століть. – 1998. - № 5. – С. 84-90.
237. Ульяновський В. Трагедія в Лубенському монастирі 1919 року // Київська старовина. – 2000. - № 6. – С. 102-128.
238. Усатенко Т. Християнізація – рушій освітнього процесу Київської Русі // Освіта – 2000. - № 35. – С. 6.
239. Уткін О. Знаряддя розбрату: Насильницький характер Брестської та Ужгородської уній // Людина і світ. – 1989. - № 1. – С. 48-52.
240. Уткін О. Українське православ'я в західній діаспорі // Людина і світ. – 1993. - № 4-5. – С. 56-58.
241. Федотов Г. Святыя Древней Руси. – М.: Московский рабочий, 1990.
242. Федотов Г. Християнство Київської Русі // Людина і світ. – 2001. - № 8. – С. 2-10.

243. Филипович Л. Поширення нових релігій в Україні: примха часу чи закономірність? // Вісник НАН України. – 1998. - № 5-6. – С. 84-96.
244. Фомиченко В. Римо-католицька церква в Україні // Людина і світ. – 1993. - № 6-7. – С. 36-38.
245. Хопко Х. Православ'я в новітніх плюралістичних суспільствах // Людина і світ. – 2001. - № 1. – С. 49-55.
246. Цвенгрош Г. Рим і Україна: Апостольський престол і митрополит А.Шептицький у 1918 – 1919 рр. // Дзвін. – 1992. - № 5-6. – С. 107-113.
247. Цегельський П. Греко-католицька церква в Києві // Київська старовина. – 1996. - № 1. – С. 106-108.
248. Церква в житті українців. – Львів – Краків – Париж, 1993.
249. Шамаро Л. На переломе: Церковний собор 1917 – 1918 гг. // Наука и религия. – 1987. - № 12. – С. 38-42.
250. Шаповал Ю. Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку із справою „Спілки визволення України” // Людина і світ. – 1996. - № 11-12. – С. 13-18.
251. Шевченко Т. Жіночі божества в українському язичництві передхристиянської доби // Пам'ять століть. – 1998. - № 4. – С. 64-73.
252. Шептицький А. Як будувати рідну хату // Хроніка. – 1999. – Вип. 31-32. – С. 211-227.
253. Шеретюк В. Політика уряду Російської імперії щодо української православної церкви в Речі Посполитій // Історія України. - 1999. - № 20.
254. Шеретюк В. Релігійне питання у зовнішній політиці Пруссії і Росії середини XVIII ст. // Історія України. – 1999. - № 35.
255. Шеретюк В. Українська релігійно-дисидентська проблема в російсько-польських відносинах (1768 – 1775 рр.) // Український історичний збірник. – К., 2000. – С. 61-85.

256. Шкаровський М. Істинно-Православна церква проти радянської влади: українські сторінки // Людина і світ. – 1997. - № 8. – С. 38-43.
257. Шморгун Є. Забуті боги предків // Людина і світ. – 1996. - № 6. – С. 32-35.
258. Шостак В. Дохристиянські вірування українського народу // Рідна школа. – 1997. - № 12. – С. 23-58.
259. Шуба О. Релігія і політика в Українському суспільстві // Урядовий кур'єр. – 1998. — 16 червня.
260. Щипков О. Церковно-суспільні відносини і проблеми державного регулювання // Людина і світ. – 2000. - № 9. – С. 18-21.
261. Чемерис В. Голгофа українського православ'я // Слово і час. – 1999. - № 7. – С. 34-38.
262. Чертков О. Церква і революція // Людина і світ. – 1987. - № 11. – С. 29-32; - № 12. – С. 28-31.
263. Чубатий М. Історія християнства на Русі – Україні. – Рим; Нью-Йорк, 1965.
264. Чумаченко Т. Прагматика й ідеологія: один епізод радянської церковної політики // Людина і світ. – 1997. - № 9. – С. 13-19.
265. Чуркина И. Национальная церковь и формирование южнославянских наций // Вопросы истории. – 2001. - № 3. – С. 39-59.
266. Юдін О. Католицизм і православ'я: знаки часу // Людина і світ. – 2000. - № 1. – С. 13-21.
267. Юраш А. Українські Церкви: в центр чи на узбіччя світових процесів // Людина і світ. – 1999. - № 10. – С. 6-9.
268. „Я вважаю за справу своєї совісті сказати...”: Виступи Агатангела Кримського на I соборі УАПЦ 1921 р. // Людина і світ. – 1996. - № 8. – С. 11-16.
269. „Я готовий страждати за віру свою...” // Людина і світ. – 1996. - № 7. – С. 29-33.

270. Яковенко Н. Нарис історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник для учнів і студентів історичних факультетів вузів. – К., 1997.
271. Ярмусь С. Збройні сили і феномен військового капеланства // Людина і світ. – 1995. - № 5-6. – С. 2-5.
272. Яроцкий П. Эволюция современного иеговизма. – К., 1981.
273. Яроцький П. Сучасний католицизм // Політика і час. - 1993. - № 12. – С. 68-76.
274. Ярош Б. Міжконфесійні конфлікти розпочалися не вчора // Віче. – 1995. - № 12. – С. 139-145.

ДОДАТКИ

№ 1

970 – 1015 рр. – записи у «Хроніці» Т. Марзебурзького про спроби імператорів „Священної Римської імперії” окатоличити Русь та про перших німецьких місіонерів.

...Він [імператор Оттон I] випустив з уваги [призначаючи архієпископа] Адальберта Трійського, в минулому монаха, який раніше був призначений єпископом на Русь та якого язичники вигнали...

У своєму дослідженні я піду далі й розповім про несправедливі дії короля русів Володимира. Він привіз із Греції дружину іменем Олену... і під її впливом прийняв святу християнську віру...

В нього було три сини; одному з них він взяв за жінку дочку нашого гнобителя князя Болеслава, разом з якою поляки послали єпископа колобжезького Рейнберна... Зруйнувавши ідолоські капища, він спалив їх, скинувши у море, якому вони поклонялися, духів — чотири камені, змащені елеєм, - і, зробивши очищення святою водою, на безплідному дереві, серед такого дикого народу, він виростив на славу всемогутнього бога нові пагінці — паростки святої проповіді...

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X –початок XVII ст.). – К., 1988. — С. 11.

№ 2

1249 р. – запис у «Хроніці» Я. Длугоша про рішучу відмову Д. Галицького від послуху і покори папі.

Папа Інокентій IV відправив Альберта, раніше армазького єпископа, а тоді призначеного архієпископа Русі, до Данила, самодержця Русі, з вимогою, щоб той покорився йому і

римській церкві. Але князь, хитрий і впертий, не прислухався до вимог апостольської столиці та не лише відмовився від послуху римській церкві, але виявився її ворогом і навіть папського легата відправив без належних почесностей.

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X –початок XVII ст.). – К., 1988. - С. 27-28.

№ 3

1443 р., березня 22, Буда. Декрет польського короля Владислава III про зрівняння в правах католицького і православного духовенства, прихильного до унії.

...Отож зараз, коли при ласкавому сприянні святого духа, східна церква, тобто церква греко-руського обряду, яка, на жаль, довгі часи була відділеною й відірваною від святої віри і божественних таїнств не без втрати спасіння для численних душ, ухиляючись від єдності з святою римською церквою, яку наші духовні отці, а навіть увесь католицький люд у всі часи прагнули побачити, декретами з ласки божої найсвятішого нашого пана папи Євгенія IV та інших численних отців церкви, ревнителів святої віри мала б вже бути навернена до давно жаданої тотожності й єдності східної церкви зі святою римською і вселенською церквою для того, щоб сама східна церква, її прелати і весь клір греко-руського обряду в наших володіннях і нам підвладні, де б вони не перебували, які раніше через цей поділ і розкол зазнавали різних утисків, змогли б знову вільно почати відправляти богослужіння і в солодкому мирі ще ретельніше могли вимолювати ласку спасителя нашого для спасіння душ вірних і збереження святої віри на честь і славу всемогутнього бога, який спас і викупив нас своєю безцінною кров'ю, всім церквам та їхнім єпископам або владикам, прелатам, клірові та іншим духовним особам греко-руського обряду надаємо назавжди цим привілеєм [право]

користуватися тими всіма правами, свободами, правилами, звичаями та загальними привілеями, якими користуються і втішаються всі церкви наших королівств Польщі, Угорщини і т.д. та їхні архієпископи, єпископи, прелати й інші духовні особи римського обряду. Бажаємо також і цим постановляємо, щоб жоден із сановників, старост, чиновників місцевих та інших підданих наших будь-якого стану, сану або становища, переважно вищеназвані особи з нашого королівства польського і особливо в наших землях Русі, Поділля та інших приєднаних, не втручалися в компетенції вищезгаданих єпископів, владик і прелатів греко-католицького обряду, навіть у рішення їхніх священиків або парохів, щоб, зокрема, не чинили ніяких перешкод у справах шлюбів і розлучень, не перешкоджали ніяким звичаям, щоб їх досі в названих землях дотримувались. Окрім цього, щоб ці ж єпископи або владики та інші прелати і церковники греко-руського обряду, маючи матеріальну підтримку, могли вільно й належним чином віддаватися прославленню бога, всі й всілякі села й маєтки їх власні та всіх їхніх церков, які знаходяться в наших володіннях, де б це не було і як би вони не називались і до яких би церков би не належали, хто б ними зараз і в яких би наших землях і повітах не володів, з усіма їх правами і побожними звичаями вважаємо їм поверненими і цією грамотою повертаємо на всі майбутні часи.

На свідчення цієї нашої грамоти підвішено нашу печатку. Діялося і дано в Буді в найближчу п'ятницю перед неділею Окулі [22 березня] року божого 1443...

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X –початок XVII ст.). – К., 1988. — С. 51-52.

1593 р. – Із скарги Львівського Успенського братства Львівському гродському судові на раду м. Львова за знущання над українськими ремісниками, що не дотримувалися католицьких обрядів.

Насамперед змушувала [рада м.Львова] великим насильством нас, осілих міщан, наших дітей і нашу челядь до послуху папському престолові, до свят нового календаря, мордуючи в'язницями і караючи штрафами. Вранці в день св. Маргарити [13 липня], пославши своїх міських слуг, насильно виловили і кинули до темної в'язниці у вежі під ратушею Василя, учня сідляра Юрія Рогатинця, а також челядників, кушніра Юзька, кушнірчика Івана та учня Іванка. Майстри та челядники прийшли до бургомистра, питаючи з якої причини їх слуг з дому похапали під час їхньої відсутності. На це бургомистр відповів: "Причина та, що ви не святкуєте наших свят, не буваєте на проповідях в нашому костьолі і не слухаєте, коли ксьондзи заповідають свята. Отже, ідіть і ви сидіти". Потім, на прохання і вимогу наших братів та своїх суддів, арештовані були випущені. Однак вони [члени ради] обіцяли самі зберегти мир лише за тієї умови, якщо ті [звільнені з-під арешту] під страхом суворої урядової кари не протестуватимуть і не почнуть судової справи. А такого навіть у поганій державі не терпить християнський народ. Не дотримавши обіцянки про мир, на завтра після трьох царів [7 січня] посадили до в'язниці Дмитра Красовського і Лукаша Губу...

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X –початок XVII ст.). – К., 1988. — С. 113-114.

1594 р., грудень. – Умови церковної унії, складені митрополитом М.Рогозою та єпископами і передані коронному канцлеру Я.Замойському.

Злецене от мене архієпископа отцу єпископу луцькому, до его милости пана гетьмана корунного:

Напрод, для незгоди самих наших старших, їх милості патріархов, хочу з іншими нікоторими єпископами зверхность в духовенстві его милости святійшому папі римському признати, заховавши вцалє всі справи і обряди церкви нашею восточної.

А его милості пана гетьмана просити, жеби нас его королевская милость варовати рачил привілієм своїм господарським, абим я, митрополит, на той столиці своєї во вшелякой повазі і учтивости до живота своего во спокою жил.

Місце, яко продкове наши в раді мівали, абим я міл і всі свободи, їх милості духовніє римськіє.

А если би винесени били якіє листи на нас от патріархов неблагословенніє, аби жадної моци і містца не міли.

Чернци теж з Кгреції аби больше в панстві его королевської милости не бивали і до землі неприятельської московської жеби пропущани не били.

*З пильностью у его милости пана гетьмана обваровать, іж би перехожих і переїздчих з листами до нас от патріархов не пуцано: бо тих шпегами розумієм, з певних причин.
Михайло-архієпископ, рука власная.*

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X –початок XVII ст.). – К., 1988. — С. 117.

1621 р., травня 30. З інструкції папи Григорія XV де Торресу, нунцію у Варшаві, з вимогою вести послідовну боротьбу за окатоличення України.

...Тут, до речі, слід нагадати, що приєднана до польської корони Русь раніше вся була схизматицькою і потопала в помилках греків. Коли ж завдяки старанням світлої пам'яті Климента VIII декілька єпископів відступили від схизми і частина русинів з'єдналася з Римом, король своїм декретом віддав уніатам деякі церкви, що належали схизматикам. З того часу вони не перестають на всіх сеймах голосно вимагати [повернення] своїх церков, зокрема на останньому, де ледве не домоглися скасування згаданого декрету, бо коли козаки, які й далі залишаються у схизмі, наполегливо цього вимагали, то поляки, потребуючи їхньої допомоги проти турків, вже схилилися до того, щоб їх задовольнити. Але завдяки старанням нунція і побожності короля [козаки] нічого не досягли. Ось чому, ясновельможний пане, тобі треба буде перебороти ще більші перешкоди у цій боротьбі на наступному сеймі, тому що ця сама потреба схилити козаків на свій бік стає все більш пекучою у хвилину наближення турецької війни [і] напевне схилить більшу кількість послів на їх сторону і зробить податливішими до їхніх вимог. Проте, посилаючись на негативну відповідь, дану їм на останньому сеймі, ти утвердишся в надії виграти цю справу...

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X –початок XVII ст.). – К., 1988. — С. 225-226.

Лист канцлера Лева Сапєги до Йосафата Кунцевича з дня 12 березня 1622 року (переклад за виданням карпаторусинів).

Безперечно, що я сам клопотався про унію, бо відкинути її було би нерозсудливо; але мені ніколи не спадало на думку, що ви наважитесь запроваджувати її в такий насильницький спосіб. Вас викривають скарги, подані на вас у Польщі і Литві. Чей же не відомі вам, обурення простих людей, їхні розмови про те, що ліпше їм бути в турецькому підданстві, аніж терпіти таку нагінку на свою віру? Згідно з вашими словами, то тільки окремі монахи єпархії Борецького, нового Православного Київського Митрополита, і Смотрицького, та дехто з київської шляхти чинять спротив унії; але від Війська Запорізького Королеві надіслано прохання, щоби Борецького і Смотрицького в їхніх єпархіях потвердили, а вас і ваших сподвижників скинули; на соймах також у нас немало скарг зі всієї України і Русі, а не від декількох ченців! Ваші вчинки, що є вислідом більше пихи і особистої ненависти, ніж любови до свого ближнього, виказані вами на противагу священній волі і забороні держави, викресали ті небезпечні іскри, які загрожують нам всім дуже сильною, а то й всепоглинаючою пожежею. Від покори козаків державі більше користи, ніж від вашої унії, а тому ви повинні рахуватися з волею Короля і державними інтенціями; знайте, що ваша влада є обмежена, а ваші заміри на все протилежне суспільному спокоеві по правді можуть бути оцінені як образа Маєстату. Якщо би ви наважилися зробити що-небудь подібне в Римі чи Венеції, вас би там навчили, як потрібно стреміти до того, щоби було одне стадо і один пастир, але при цьому необхідно діяти

благорозсудливо, рахуватися з обставинами і часом, бо це є справа, яка залежить під доброї волі, особливо в нашій Державі, де уневажнений принцип «примусь впокоритися». Стосовно небезпеки для вашого життя — скажу, що кожен сам є причиною своєї біди: необхідно зважити на обставини, а не безрозсудно давати волю своїм бажанням. Ви говорите, що повинні наслідувати єпископів. Так, ви повинні наслідувати єпископів в терпінні, благочесті, подавати добрий приклад. Прочитайте життєписи всіх благочестивих єпископів: в них ви не знайдете ні скарг, ні нарікань, ні судових позовів, ані судових свідчень. А у вас — суди, магістрати, трибунали, ратуші, канцелярії — все закидане судовими позовами, тяжбами, донесеннями; але цим не тільки унія не закріпиться, але в нашому суспільстві знищиться останній союз любови. Обов'язком мудрого є випробувати всі способи благородності, перш ніж взятися до зброї. Не писати колючих листів до зверхників, не відповідати погрозами, як ви це робите: апостоли і інші святі так ніколи не чинили. Ви говорите, що вам вільно є топити та рубати неуніятів: ні, Господня заповідь суворо забороняє всім братися до пімсти, це стосується і вас. Ви пишете, що на соймах докоряють не тільки унії, але і благочестивому римському духовенству; але хто є тому причиною? Коли ви опресуєте людське сумління, коли зачинаєте церкви, щоб люди без благочестя, без християнських обрядів, без священних треб гинули як невірні, коли свавільно зловживаєте отриманими від Короля милостями й прерогативами, то справа обходиться без нас; коли ж в народі через такі безпутства виникає спротив вам, який треба втихомирити, то тоді дірки затикаєте нами! Тому протилежна вам сторона гадає, що ми з вами уклали змову для опресії народного сумління і для порушення всезагального спокою, чого раніше не було. Досить вже і того, що ви з нами в

унії, яку радив би вам зберігати для себе в тому званні, в яке покликані, діяти спокійно, не накликати на нас всенародній гнів, а на себе — небезпеку і осуд. Ви вимагаєте, щоби тих, хто не прийняв унії, виганяли з держави: нехай боронить Бог нашу батьківщину від цього найбільшого беззаконня! Свята римокатолицька віра давно прооперує в цих землях, та доки вона не мала такої наслідниці благочестя і послуху святому Отцю, як ваша унія, до тих пір вона установлювалась миролюбством, могутністю як в самій Державі, так і поза її межами; але нині, прийнявши в спілкування таку лайливу і неспокійну спільницю — унію, — терпить через неї на кожному соїмі, на кожному зібранні численні роздори й кпини. Здається, що суспільству було би краще і корисніше розлучатися з цією неспокійною альянткою, бо в нашій батьківщині ми ніколи не мали таких роздорів, які породила ця благовидна унія. Христос не опечатував і не зачиняв церков, як це робите ви. «Маю, — говорите — благочестивих священників!» Дай, Боже, щоби їх було доволі! Але не достатньо того, що ви самі їх хвалите: власна похвала є завжди підозрілою. Потрібно, щоби іновірні бачили їх добрі справи й наслідували їх добрий приклад. Але ж я чую, яких священників ви висвячуєте! Таких, від яких церква терпить більше збитків, аніж добра. Опечатувати і зачиняти церкви, сварки — все то веде до згубного нищення братнього однодумства і взаємопорозуміння. Покажіть, кого ви набули, кого навернули своєю суворістю, жорстокістю, опечатуванням і зачиненням церков? Натомість, — ви втратили й тих, хто був у вас в послушстві у Полоцьку. Зі смирних овечок ви поробили козлиць, накликали небезпеку на Державу, а, можливо, й загибель всім нам, католикам. Ось плід вашої хвальної унії, бо якщо батьківщину обійме потрясіння, то не знаю, що буде з вашою унією! Ви покликуєтесь на наказ Верховного Пастиря: але якби святий Отець бачив, які через

вашу унію заходяться безпорядки, то без сумніву погодився би визнати те, чому ви так вперто протистоїте. Король наказує відкрити в Могилеві їхню церкву, про що я й пишу вам з його наказу, і, якщо ви цього не виконаєте, то я сам звелю її розпечатати і віддати їм; жидам і татарам не забороняється в королівських землях мати свої синагоги і мечеті, а ви опечатуєте християнські церкви! Ви говорите, чи справедливо виказувати таку толеранцію заради примарного спокою в майбутньому? Відповідаю: не тільки справедливо, але й потрібно, інакше зайдеться неспокій, якщо й надалі будемо утискати їх у вірі. Уже розповсюдили чутки, що вони хочуть назавжди розірвати з нами всякий союз. Що ж стосується жителів Полоцька і інших схизматиків проти вас, — вони такими і є, але ж ви їх самі примушуєте до спротиву. Новгород Сіверський, Стародуб, Козелець і багато інших міст унія відторгла від нас; унія є головним винуватцем того, що московський нарід сахається від Королевича, як то видно з листів, надісланих росіянами нашим вельможним панам, — а тому ми не бажаємо, щоби ця унія нас вщент розорила.

Тимофій, протоієрей. Унії в історії Вселенського православ'я та Русі-України. – Вінніпег, Бавнд Брук, 1985. – С. 114-116.

№ 8

30.04.1653г. Ультиматум, предъявленный российскими полномочными послами боярином князем Борисом Репниным-Оболенским, окольничим Богданом Хитрово, польского приказа дьяком Алмазом Ивановым польской стороне, отказ выполнять который Речью Посполитою послужил России предлогом для объявления войны.

...еще с 1648 года стужают Российскому Государю Гетьман Хмельницкий и все Запорожское войско с одной стороны жалобами на Речь Посполитую Польскую в великом утеснении, гонении, и поругании исповедуемой ими издревле благочестивой Греческой веры, в превращении их храмов в Унию, в неисполнении учиненных между ими и Речью Посполитою договоров под Зборовом и Белою Церковью, и в намерении их Поляков тайно напасть и истребить всех Запорожцов; а с другой стороны просьбою, дабы Он Государь умилосердился над ними, и по единоверию своему, принял их под свою Царскую высокую руку, освободил бы от неволи; и что как прежде уже Государь многожды в том им отказывая, советовал прекратить междоусобие, быть покорным ему Королю и от союза с Татарами отстать, так и теперь, удержав их Козаков от вступления в подданство Турецкое, хочет примирить их паки с Короною Польскою, посредством их Послов, с таковым однако условием: ежели Король повелит истребить в Украине Унию, возвратит благочестивым церкви Христианам, и впредь ни малейшего подданным Греко-Российской веры не чинить утеснения; и ежели помянутаго Гетьмана Хмельницкаго со всем Запорожским войском под свое покровительство приняв, заключит с ними договор, образуясь содержанию учиненнаго под Зборовом трактата, сохраняя все их вольности, и не притесняя обрядов их веры...

Бантыш-Каменский М. Историческое известие о возникшей в Польше унии. – Вильна, 1866. – С. 107-108.

„Проект истребления Руси”, обнаружен в книжке немецкого ученого Ф.И.Екля, напечатанной в 1803 г. в Вене под заголовком «Государственные перемены в Польше». На стр. 132 в третьей части говорится, что этот проект был внесен в 1717 г. в польский сейм и находится в Варшавских актах.

Чтобы исполнить это святое дело [окатоличение православных], мы должны прежде всего стараться сохранить для виду приязнь с Россией и выбирать польскими королями таких людей, которые будут дружественны с русскими царями. Россия не поймет этой дружбы нашей с нею, а мы при этой дружбе сможем сделать наше польское царство более сильным и ослабить русскую народность в нашем крае, потому что дружественная с нами Россия не станет вступаться за русский народ и не поверит тому, что мы, ее приятели, желаем истребить русскую церковь и русский народ ...

...следует обратить внимание еще и на то, что если-бы русский народ остался бы при своей вере и Церкви, и если-бы он современем возвратился из греко-католической веры в православную, то это могло-бы послужить к распадению польской державы. Но если-бы нам удалось всех русских греко-католиков сделать римо-католиками, то Россия потерялабы всю надежду на захват русских областей находящихся под властью Польши, а русский народ принял римо-католичество, тесно соединился бы с поляками и вместе с ними выступил бы как враг против России.

Марков. Борьба народа в Западной Руси за свою веру и народность. – К. 1902. – С. 43, 54, 55.

24.11.1762 г. Объяснение иеромонаха Феофана Леонтовича о пользе от защиты Россией православных живущих в Польше.

Польза 1. Все суммы денег православных, которые поступают в церкви будут продолжать поступать в российскую казну (полмиллиона населения). За эти самые деньги можно будет подкупать польских магнатов, для того, что б поддерживать российские политические интересы и для получения от магнатов информации о злонамеренных планах относительно Российской империи.

Польза 2. Так как мы сможем одерживать через магнатов нужную информацию о планах Польской державы, точно также с их помощью мы сможем влиять на Речь Посполитую и удерживать ее в своих руках.

Польза 3. Что касательно трактатов между Россией и Речью Посполитую 1686 г. земель и провинций Польшей России уступленных, трактатов заключение все поляки насильным и неверным называют, и ожидают коих удобного случая для отнятия у России утраченных провинций: по защищении грекороссийской церкви в Польше, как трактаты оные остаются в силе, так и провинции в трактатах изображенных не позволили поддать сомнительным жалобам и опасностям.

Польза 4. Что и впредь все наши с поляками о пользе и безопасности между державами договоры подписанные и трактаты, будут тверды, надежны и действительны.

Польза 5. Что российскому государству можно будет на 600 верст самой лучшей и плодороднейшей земли с бесчисленными православно-восточными народами пред всем светом праведно и правильно у поляков отобрать: а прутский с поляками наш трактат, которого остерегается

правительство Турции, от 1711 года на себя приняла, не будет чинить препятствий.

Польза 6. Что и дальше все несогласия об избрании польского короля, которые возникают между поляками, сами поляки должны будут просить себе короля у российского двора.

Что же нам россиянам единоверных наших в Польше защищать как по церковным, так и по политическим нашим интересам не только нужно, но и пред богом и перед всем светом непременно должно: понеже они наши единоверные в Польше первые россиянам чрезвычайно одолжили; оттоль я в взгляде моем неллицезрительное приуготовление названном, ясно и все обстоятельно показал.

В сем ответе руку приложил Свято-духовского монастыря иеромонах Ф. Леонтович 24.11.1762 г. в граде Москве.

Прибавление к ответу на высочайший запрос иеромонаха Ф.Леонтовича.

Польза 7. Что все протестантские Державы и власти, российским нашим государством чрезвычайно одолжены будут и для того нас россиян, не только в особливейшем почтении у себя иметь начнут желать нас иметь в союзниках. Нашим же россиянам греческого исповедывания надежнее и выгоднее придерживаться протестантских держав нежели католических (так можно влиять на Польшу) и с ними вступать в союз: потому когда сам Петр I всегда с любовью относился к протестантам нежели к католикам, особенно к полякам и французам.

Дабы етая в семи пунктах представленная политическая Российского нашего государства польза могла [по] всевысочайшему [одобрению] и благоволению в действие произведена быть, то надлежит нам, России, наблюдать политической и министерской премудрости правила, в

Польском государстве, не только одними нашим единоверцам но и лютеран и кальвинистов взять под сильную свою протекцию. А что бы Польское министерство не могло в том российских намерений наших увидеть то велено с российской нашей стороны польскому министерству представить: Что мы Россия, защищаем единоверцев наших в Польше, защищаем и протестантов. Что в Польской державе как греческого и протестантского закону исповедывания, до всех чинов достоинство утверждается на одном всенародном договоре державами узаконенных, королевскими привилеями и клятвенными обещаниями.

Такой ответ иеромонаха Ф. Леонтовича на Высочайший запрос императрицы Екатерины какая политическая польза может быть России от защиты православных Польши.

Российский государственный архив древних актов. Фонд 12. Опись: Госархив. ед. хр. 111. л. 1-12.

№ 11

13.10.1764 г. Лист канцлера Росії графа Микити Паніна російському уповноваженому послу у Варшаві князю Миколі Рєпніну з інструкціями щодо вирішення питання становища православної церкви в Речі Посполитій.

...От проницания вашего, согласия с прусским послом и от соображения имеющихся у вас ея императорского величества постановлений долженствует зависеть благовременное кстати употребление таких откровенно избираемых и употребляемых способов (изъяснения с королем и лучшими по характеру магнатами), дабы если

совершенная невозможность одержать для диссидентов все у них похищенное, по крайней мере однакоже, что ни есть довольно знатное и важное в пользу их восстановления и исходотайствовано было. Нет нужды распространяться здесь, сколь много польза и честь ея императорского величества слава интересованы в доставлении диссидентам справедливого удовлетворения...

...Не думаю я, да и думать почти нельзя, чтобы можно было в один раз возвратить диссидентам все то, чего они лишились: довольно когда они в некоторое равенство прав и преимуществ республики приведены будут, дабы инако продолжением прежнего утеснения не могли они, и в том числе и наши единовверные к невозвратному ущербу государственных наших интересов вовсе искоренены быть.

Соловьев С. История падения Польши. – М., 1863. – С. 28, 30.

№12

1768 р. Маніфест, підписаний від імені імператриці, яким українські селяни закликалися до винищення польського дворянства і католицького духовенства як відплату за нанесені кривди.

Ясно видя, с каким презрением к нам и к православной Церкви относятся Поляки и Евреи, защитники же нашей греческой веры преследуемы, утесняемы и наказываемы смертию; по сим причинам не в состоянии будучи более сносить таковыя оскорбления, таковыя преследования, единственно из за нашей святой веры преследуемы и

презираемы будучи, мы повелеваем и даем настоящее приказание Максиму Железняку, из Тимошева, полковнику и начальствующему в наших землях нижнего Запорожья, вступить в польские владения, взявши с собой еще несколько войска из наших донских козаков, что бы истребить и сокрушить, с Божиею помощию, всех Поляков и Жидов, хулителей нашей святой веры. Сим средством мы прекращаем все жалобы, принесенные престолу нашему против этих безжалостных убийц, этих клятвпреступников, этих нарушителей закона, этих Поляков, которые, покровительствуя зловерью безбожных Жидов, кощунствуют и презирают нашу веру и утесняют верный и безвинный народ. По сему мы повелеваем, чтобы проходя через Польшу, истреблять их имя и чтоб память их исчезла в потомстве.

Щебальский П. Чтения из русской истории (с исхода XVII в.): - Варшава, 1882. – Вып. 5. - С. 94-95.

№ 13

1910 г. Из отчета Киевского, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора. Говорится о причинах распространения „сектантства“.

Всеподданейший отчет Киевского, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора.

...Подобно тому, как при совращении православных в католичество ксензы успешно пользуются теми крайне неблагоприятными условиями, в которых находится православная сторона в семействе, смешанном в вероисповедном отношении, так и члены семейств – сектанты не

брезгают никакими способами для совращения в сектантство своих православных родственников.

Помимо этого, средствами вовлечения в сектантство являются: распространение сектантской литературы, устройство так называемых призывных собраний, постоянное и систематическое высказывание преимуществ сектантства над другими вероучениями, порицание и глумление над православием и особенно над православным духовенством и проч.

...[сектантские проповеди представляют особую опасность] потому, что осуществление их доступно для каждого сектанта и ... трудно уловимо для лиц, призванных бороться с ней, т.е. для православных приходских священников и миссионеров и для чинов полиции.

...Решено расширить деятельность Епархиальных Миссионеров, назначены Окружные миссионеры, но сомнительно, чтобы последние оправдали возложенную на них надежду из-за недостаточной подготовки и отсутствия времени, поскольку являются одновременно приходскими священниками...

История евангельско-баптистского движения в Украине /Материалы и документы/. – Одесса, 1998. – С. 70.

№ 14

9.03.1911 г. „Доверительное” (конфиденциальное) письмо директора Департамента Духовных дел МВД Российской империи, посвященное обоснованию необходимости надзора за деятельностью баптистов.

Весьма откровенно охарактеризован смысл и направления государственной политики в отношении религиозной и частной жизни баптистов – несмотря на демократичность государственных актов, принятых в 1905 – 1907 годах.

Директору Департамента Духовных Дел Его Высокоблагородию Б.А.Булгакову.

Милостивый Государь Борис Андреевич!

Быстрое развитие русского сектантства, наблюдаемое в последнее время, понудило Департамент Духовных Дел приступить к всестороннему обследованию сектантских движений, в целях принятия соответствующих мер к охране законных прав и интересов Господствующей Православной Церкви.

Нет сомнения, что ознакомление с русским сектантством во всех его отраслях и проявлениях представляет интерес важнейшего значения для представителей местной гражданской власти, в особенности тех местностей Империи, в которых сектантские движения существуют, крепнут и размножаются. Русская государственная власть, почерпающая для себя силы в нравственном единении с Православной Церковью, вековой хранительницей земли Русской, не может не выступить в роли деятельной защитницы и охранительницы Православия в тех случаях, когда законные права и интересы Православной Церкви нарушаются активными выступлениями сектантства.

Препровождающаяся при сем Вашему Высокоблагородию записка о современном состоянии русского баптизма, составленная во вверенном моему управлению Департаменте, имеет в виду, в сжатой форме, дать цельную и объективную картину современного состояния и внутреннего устройства русского баптизма, а равно и характера его как активного религиозного движения.

Баптистское движение, перенесенное к нам с Запада, принесло с собой и такие приемы и формы для выражения своей жизнедеятельности, которые выросли на почве рационализма и в условиях западноевропейской свободы совести, имеют в виду не столько удовлетворение молитвенно-религиозных потребностей членов баптистской секты, сколь наиболее успешную евангелизацию русского православного населения в баптистском духе. Все таковые проявления баптизма нередко не считаются с действительным положением Православия в России и потому подлежат регулирующему воздействию власти в видах охраны господственного положения Православия и в целях своевременного введения сектантских жизнепроявлений в рамки законной деятельности.

В связи с этим долгом считаю отметить, что общины баптистские организации (например, союз русских баптистов, правление этого союза, миссионерское общество баптистов, всероссийский союз кружков баптистской молодежи) не признаются нашим законодательством, в качестве публично-правных союзов, так как по действующему закону все сектантские общины мыслятся лишь в качестве простого афегата общины, не объединенных каким-либо администрирующим центральным органом. Обстоятельство это очевидно не освобождает местную гражданскую администрацию от надзора за деятельностью означенных организаций и от принятия соответственных мер и целях пресечения незаконных их действий направленных в ущерб Православию...

Пользуюсь случаем выразить Вам, Милостивый Государь, чувство глубокого уважения и совершенной преданности.

[подпись]

9 марта 1911г.

История евангельско-баптистского движения в Украине /Материалы и документы/. – Одесса, 1998. – С. 152-153.

№ 15

1916 г., Петроград. Копия распоряжения Департамента Полиции МВД Российской империи об учреждении наблюдения за деятельностью баптистов, евангельских христиан и адвентистов, полученная канцелярией Волынского губернатора. Основная опасность в условиях военного времени усматривается в пропаганде верующими антимилитаристских идей. Акцентируется внимание на "германском происхождении рационалистических сект". Кроме надзора, местной полиции предписано всячески ограничивать деятельность распространителей религиозной литературы.

МВД

Департамент полиции

По 4-му Делопроизводству

15 июня 1916 года

30 № 70992

Копия с копии

Секретно

Циркулярно

Губернаторам и Градоначальникам

По сведениям Департамента Полиции, в последнее время наставники и последователи рационалистических сект германского происхождения, а именно: баптистов, евангельских христиан и адвентистов-субботников, начали проявлять усиленную деятельность и вести пропаганду главным образом лежащих в основе их сектантского вероучения антимилитаристических идей. Судя по поступающим сообщениям, руководители перечисленных сектантских общин стремятся... получить разрешение на предмет учреждения отделений библейского общества в тех

местностях, в коих находятся их общины, причем заведование сими отделениями, а равно обязанности книгонош принимают на себя члены тех же сектантских общин, получающие тем самым самую широкую возможность распространять сочинения с изложением и обоснованием недопустимой идеи непротивления действиям врагов, разлагающее влияние какой идеи усугубляется эпохой военного времени.

В виду изложенного и принимая во внимание, что вредоносность этой сектантской пропаганды может иметь особо пагубные результаты среди нижних чинов тех гарнизонов, кои находятся в сфере ближайшего влияния сектантской проповеди, а равно среди железнодорожных служащих, так как в полосе железнодорожного отчуждения сектантские книгоноши, продавая книгу Св. Писания Синодального издания, вместе с тем распространяют сектантскую литературу преступного характера, Департамент Полиции просит распоряжения Вашего Превосходительства об учреждении самого тщательного наблюдения за деятельностью названных выше сектантов и в особенности книгонош, принимая с своей стороны все меры к тому, чтобы лица, принадлежащие к сектантским общинам, отнюдь не допускались бы к продаже в разнос книг Св. Писания и других синодальных изданий, а равно к заведованию отделениями Библейского общества. Подлинный за надлежащими подписями. С подлинным верно:

*За Правителя Канцелярии Волынского Губернатора.
Сверял: Помощник Правителя Вавдюк. С копией верно:*

*Начальник Волынского Губернского Жандармского Управления
Полковник [подпись]*

История евангельско-баптистского движения в Украине /Материалы и документы/. – Одесса, 1998. – С. 161-162.

Из Рапорта Таврического Губернатора в Департамент Духовных Дел И.М.Д. от 16 июня 1916 г., г.Симферополь. Приводятся примеры патриотизма и заботы о пострадавших от военных действий, проявляемых евангельскими верующими в период войны. Данное свидетельство разительно контрастирует с общей тональностью тогдашней официальной пропаганды.

...В отношении проявления патриотизма при объявлении мобилизации и в последующее затем время развития военных действий русские сектанты Крымского полуострова ничем не отличались от остального населения, в уездах же Бердянском и Мелитопольском они были сдержаны и во время манифестаций, видимо, держались в стороне, хотя в то же время общество села Астраханки, Бердянского уезда, усердно поставляло подводы для перевозки запасных нижних чинов, пожертвовало 1000 рубл. на оказание помощи семействам, призванных на действительную службу нижних чинов и, сверх того, открыло подписку — кто и сколько может принять раненых воинов.

...Из числа главарей сектантства в Таврической губернии особое внимание обращали на себя — наставник Астраханской общины евангельских христиан баптистов Федор Балихин и Председатель Совета Симферопольской общины евангельских христиан, русский подданный немец Фридрих Шенеман.

Первый из них, рукоположенный в пресвитеры еще в 1886 году Вилером — основателем союза русских баптистов, принял на себя главенство над всеми сектантами-баптистами не только в Таврической, но и в др. губерниях и руководил чуть ли не всем движением в сторону баптизма. Он часто выезжал в Германию, посещал Берлин, Страсбург и др. крупные центры, бывал также в Нью-Йорке и Стокгольме и все эти поездки

совершал очевидно на средства, получаемые извне, т.к. сам он человек небогатый.

Пользуясь распространением действий Астраханской общины на всю Таврическую губернию, Балихин присоединил к этой общине сектантов баптистов многих районов и разъезжал по всей Тавриде для совершения якобы религиозных треб и богомолений. Между тем, основною целью его разъездов несомненно служило распространение баптистского учения. Но конкретных случаев совращения Балихиным из православия и вообще выходящих из пределов закона действий, которые могли бы быть ему инкриминируемы, не обнаружилось.

История евангельско-баптистского движения в Украине /Материалы и документы/. – Одесса, 1998. – С. 162.

Для нотаток:

ЗМІСТ

<i>I. Пояснювальна записка</i>	<i>3</i>
<i>II. Тематичне планування курсу</i>	<i>5</i>
<i>III. Плани семінарських занять, самостійної роботи та методичні рекомендації до них</i>	<i>7</i>
<i>IV. Тематика рефератів</i>	<i>32</i>
<i>V. Питання для підсумкового контролю знань</i>	<i>34</i>
<i>VI. Список рекомендованої літератури</i>	<i>38</i>
<i>VII. Додатки</i>	<i>57</i>

Навчальне видання

Релігія і церква в історії України

*Навчально-методичні матеріали
спецсемінару*

Автор: В.М. Шеретюк

Відповідальний за випуск: В.Д. Гайбонюк

Комп'ютерна верстка: Л.Федорук

Підписано до друку 28.02.2003 р.
Папір офсет. Формат 60/84 1/16.
Ум. др. арк. 2,8.
Тираж 300 пр. Зам.№ 139/2

Редакційно-видавничий відділ
Рівненського державного гуманітарного університету
33028, м. Рівне, вул. С.Бандери, 12